

ALKA DOMIĆ KUNIĆ – IVAN RADMAN-LIVAJA

URNA IZ DANILA U KONTEKSTU DRUŠTVENE ELITE MUNICIPIJA RIDERA *

Dr. sc. Alka Domić Kunić
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Odsjek za arheologiju
Ulica Ante Kovačića 5
HR – 10000 Zagreb
adomic@hazu.hr

UDK 903.23(497.5)Rider)
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 15. XII. 2008.
Prihvaćeno: 14. I. 2009.

Mr. sc. Ivan Radman-Livaja
Arheološki muzej u Zagrebu
Trg Nikole Šubića Zrinskog 19
HR – 10000 Zagreb
iradman@amz.hr

Autori se osvrću na urnu iz Ridera, prvi put objavljenu u prošleme broju *Arheoloških radova i rasprava*. Pružaju dodatne informacije o mjestu nalaza i samoj urni te predlažu novo tumačenje društvenog i vremenskog konteksta unutar kojega se našao taj riditski nadgrobnni spomenik.

Cljučne riječi: urna, vojnički tribun, elita, Rider, Novo groblje (*Key words:* urn, military tribune, elite, Rider, Novo groblje)

U prošleme broju *Arheoloških radova i rasprava* M. Zaninović i I. Pedišić upoznali su nas s jednom urnom, slučajno nađenom 2002. u Danilu Gornjem kod Šibenika.¹ Podsjetimo se: riječ je o fragmentarno očuvanoj četvrtastoj urni od kvalitetnog bijelog mramora. Nedostaju joj desni prednji dio, dobar komad lijeve bočne strane, čitava desna bočna i stražnja strana te čitav gornji dio, zajedno s poklopcem. Na prednjoj strani urne dva su vojnika, no budući da je urna odlomljena reljefni prikaz nije potpun, na što su upozorili i autori prve objave pretpostavivši da se uz te dvije nalazila i treća osoba. Na lijevoj bočnoj strani prikazan je genij, odnosno erot, a može se samo nagađati da se jedan genij nalazio i na desnoj bočnoj strani te da je i stražnja strana urne možda sadržavala neki reljefni prikaz (ratnu scenu?). Iznad dva vojnika na

* Zahvaljujemo svima koji su podacima, savjetima ili primjedbama pomogli u pisanju ovoga rada: akad. Nenadu Cambiju, dr. Branki Migotti (Odsjek za arheologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti), dr. Zsoltu Mrávu (Magyar Nemzeti Múzeum u Budimpešti), kao i kolegama Emilu Podrugu i Toniju Brajkoviću (Muzej grada Šibenika).

1 Pedišić, Zaninović 2007.

pročelju urne teče natpis od kojeg su djelomično očuvana posljednja tri retka – razabire se tek da je riječ o vojniku kojeg je pokopala supruga.

Danilo Gornje glasovit je i važan lokalitet koji zahvaljujući ponajprije dugogodišnjim istraživanjima D. Rendić-Miočevića zauzima istaknuto mjesto u hrvatskoj antičkoj arheologiji. Revizijska istraživanja koja je u novije vrijeme proveo I. Pedišić potpomogla su daljnjem upoznavanju tog vrijednog lokaliteta i produbljivanju spoznaja o rimskodobnom životu na tome mjestu.²

Danilo Gornje samo je jedno od sela koja su zaposjela rubove Danilskog polja, plodnog komada zemlje podno krajnjih jugoistočnih obronaka Trtra. Danilsko polje još je uvijek topografski organizirano kao i u rimsko doba: uokolo plodne doline razasuti su zaseoci koji su u starini pripadali pojedinim rodovima, a danas predstavljaju bogate arheološke lokalitete.³ Od naseobinskih nalazišta to su Danilo Bitinij (poznat po neolitičkim nalazima), Gradina (s nalazima iz željeznog doba) i Danilo Gornje (rimskodobni nalazi), a uz njih tu je i nekoliko grobljanskih lokaliteta s rasponom pokapanja od rane antike do u srednji vijek. Čitav taj prostor pripadao je delmatskoj zajednici Reditâ čije je središte u predrimsko doba bilo na Gradini iznad zaselka Klisović, a u rimsko doba spustilo se u podnožje gorskog lanca, na sam rub polja koje je tom novom rimskodobnom naselju pružalo solidnu gospodarsku osnovicu.

Gradevinski ostaci, među kojima ima i ulomaka monumentalne arhitekture, upućuju na pomisao da je Rider bio tipični municipij u kome je, sudeći prema epigrafičkim vrelima, prevladavala autohtona populacija. Osim plodnoj zemlji, grad je svoj prosperitet dugovao i strateškom položaju na frekventnoj prometnici Salona – Skardona (utrtoj još u pretpovijesno doba), na kojoj je igrao ulogu prirodne postaje, odmorišta i nadzorne točke.⁴

Središte municipija traži se ispod crkvice sv. Danijela i tamošnjeg groblja, na lokalitetu Stari Šematorij – odatle potječu brojni ostaci rimskodobne arhitekture među kojima ima i već spomenutih ostataka monumentalnih zdanja, karakterističnih za rimsku urbanu cjelinu.⁵ Sudeći po sporadičnim nalazima, grad je zauzimao veliku

² D. Rendić-Miočević 1988; 1989e; 1989f; 1989g; 1989h; Pedišić 1994; 1997a; 1997b; 1998; 1999-2000; 2003; 2004; 2006.

³ Faber, Zaninović 1963; D. Rendić-Miočević 1988, 64-65.

⁴ Zaninović 1996, 318. Prema anonimnom geografu iz Ravenne (7. st.), Rider je pretposljednja postaja na prometnici *Salona – Scardona (Salona – Siclis – Tragurion – Praetorium Caesaris – Praetorium magnum – Aurasionem – Tambia – Rider – Scardona, V.14,11-19)*; usp. Čače 1995, 36.

⁵ Faber, Zaninović 1963, 103; D. Rendić-Miočević 1988, 65; 1989g, 857; 1989f, 850; Zaninović 1996, 308; Mendušić 1997, 55. Središte grada traži se upravo na tome mjestu, jer su ispod crkvice otkriveni ulomci arhitekture prepoznate kao arhitektura hrama (Pedišić 1999-2000, 523).

površinu koja nažalost nije čitava istražena (otkriven je tek mali dio), jer leži pod vinogradima.⁶ Gradska periferija, obilježena rustičkim vilama, počinjala je u području selâ Danilo Kraljice i Danilo Biranj, a odatle dalje prostirali su se *vici* i *pagi*, sela i zaselci koji su administrativno i gospodarstveno pripadali riditskom municipiju.⁷ Tu uvriježenu sliku urbane strukture rimskodobnog Ridera, njegovog prostornog rasporeda i veličine ipak bi trebalo uzeti s rezervom, tim više što počiva na zasad još nedovoljno čvrstim temeljima. Valjalo bi preispitati i dosadašnje tvrdnje o položaju strogog središta grada ispod crkvice sv. Danijela, s obzirom na mogućnost da su spomenuti ulomci monumentalne arhitekture onamo bili doneseni s drugog (zasad nepoznatog) mjesta i sekundarno upotrijebljeni. Ako je tome tako, središte municipija u Rideru valja tek pronaći! Valjani zaključci moći će se donijeti tek nakon neophodnih daljnjih arheoloških istraživanja i revizije otprije nađene građe⁸ – tek tada će biti jasno u kojoj je mjeri riditski municipij bio urbaniziran, odnosno je li više nalikovao na aglomeraciju koju smatramo tipičnim rimskim gradom, ili na „rastresitu“ cjelinu sastavljenu od raštrkanih posjeda. Po svemu sudeći, municipij u Rideru izgledom je ipak bio bliži ovome drugome, a današnji prostorni raspored danilskih zaselaka mogao bi nam biti prilično zoran pokazatelj. Ne nijećemo, dakako, postojanje gradskog središta, no ono nije moralo biti uklopljeno u visokourbanizirani gradski raster (uličnom rasteru, uostalom, zasad nema ni traga), nego se moglo prilagoditi i polururalnoj cjelini koja je na administrativnoj razini funkcionirala kao grad.

Iznad rimskog naselja koje se prostiralo u podnožju gorskog lanca, na lokalitetu Gradina nalazilo se staro utvrđeno domaće naselje, središte delmatske zajednice Ridita. U tom naselju, koje je nadgledalo Danilsko polje i dominiralo nad čitavim krajem od Labina do Skradina, život nije prestao niti u vrijeme prosperiteta rimskodobnog Ridera – naprotiv, postoje epigrafička svjedočanstva o pripadnicima višeg društvenog staleža koji su stanovali na Gradini, a svoja građanska prava ostvarivali u municipalnom središtu u dolini.⁹

Jezgru municipija u Rideru, kome je administrativno pripadalo i staro naselje na Gradini, činilo je domaće, delmatsko stanovništvo. Epigrafička vrela pokazuju jednu izrazitu značajku Ridita – sustavno čuvanje domaćih zaklada u vrijeme kada

⁶ Zaninović 1996, 308.

⁷ Usp. Pedišić 1999-2000, 523.

⁸ Neobično je, naime, što se u neposrednom susjedstvu pretpostavljenog strogog središta grada (ispod crkvice sv. Danijela), samo nekoliko metara zapadnije, nalazi arhitektura koja bi po svom karakteru prije pripadala gradskoj periferiji. Riječ je o urbanoj vili na položaju Stari šematorij, datiranoj u 1./2. st., dakle u doba nastajanja i postojanja municipija. U neposrednom susjedstvu (nešto jugoistočnije) nalazi se i gradska nekropola (zasad još neistražena), o kojoj će malo kasnije biti riječi.

⁹ O Gradini: Zaninović 1995a, 125; 1996, 309. O interakciji između domaćeg i rimskodobnog Ridera: D. Rendić-Miočević 1989h, 876-877; gradinsko naselje je „posebna ‘satelitska’ aglomeracija u sklopu riditskog municipija“, D. Rendić-Miočević 1989h, 882.

je romanizacija već poprilično uzela maha. Riječ je o domaćim osobnim imenima, dokumentiranima na brojnim natpisnim pločama, koja su resila ne samo običan puk, već i pojedine pripadnike domaće elite koji su u svome gradu ili u široj okolici obnašali funkcije prvaka zajednice, odnosno gradskih vijećnika.¹⁰ Riditski su natpisi „u ogromnom postotku sačuvali toliko epihorskih, ilirskih (delmatskih, riditskih) imena“,¹¹ da se samo na temelju njih može steći prilično dobar uvid u antroponimiju čitavog delmatskog prostora. Većina natpisnih ploča doživjela je sudbinu spolijâ – bila je odnesena s izvornog mjesta i poslužila kao građevni materijal.¹² Mnoge su uzete s Gradine, odnosno gradinske nekropole (odatle su i neki nadgrobni natpisi pojedinih principa i dekuriona),¹³ ali mnogo ih je i s nekropole rimskodobnog „donjeg grada“; pojedine pak nadgrobne ploče izvorno potječu s neke „nama nedohvatljive starije nekropole, kakvih postojanje moramo pretpostaviti uz manje naseobinske cjeline, rodovske zajednice i slično“.¹⁴ Riječ je o manjim perifernim nekropolama „u blizini stambenih sklopova smještenih izvan grada“.¹⁵

Rider je municipijem postao najkasnije za vladavine Flavijevaca, mada postoji mogućnost da je proces municipalizacije bio dovršen već tridesetak godina prije, u Klaudijevo doba; njegovo postojanje epigrafički je potvrđeno na nekoliko spomenika.¹⁶ S uspostavom gradske uprave i života općenito po rimskom modelu, pripadnici domaćeg višeg staleža „podlegli“ su romanizaciji koja im je omogućila

¹⁰ Riditski je natpise sustavno obrađivao D. Rendić-Miočević u brojnim svojim radovima. Zahvaljujući mnoštvu epigrafičkih svjedočanstava, Danilo Gornje okarakterizirano je kao „najbogatije nalazište epigrafičkih ilirsko-rimskih spomenika“ (D. Rendić-Miočević 1989a, 590) – do 1977., kada je objavljen spomenuti rad, bilo je poznato više od 200 natpisa s tog lokaliteta (D. Rendić-Miočević 1989f, 846).

¹¹ D. Rendić-Miočević 1988, 65. O riditskim natpisima općenito: Faber, Zaninović 1963, 103; D. Rendić-Miočević 1989h, 882.

¹² O spomenicima s riditske nekropole: D. Rendić-Miočević 1989f, 851. Pojedine nadgrobne ploče bile su upotrijebljene za konstrukciju kasnijih grobova ili grobnica, ili kao građevni materijal – uzidane u pročelja ili u unutrašnjost starih kamenih kuća, ili pak u vanjska stubišta („balature“). Neke su ploče s vremenom bespovratno propale (malo njih je prethodno bilo prepisano), a ima ih mnogo koje, još uvijek uzidane, čekaju prvu objavu (D. Rendić-Miočević 1989e, 818). Mnogo epigrafičkih spomenika nalazi se uzidano i u južni ogradni zid oko lokve Munjače (Muljače), žive vode koja je bila jedan od osnovnih preduvjeta razvoja naselja na ovome mjestu (Zaninović 1995a, 125; 1996, 308).

¹³ D. Rendić-Miočević 1989h, 871-872; Zaninović 1996, 317.

¹⁴ D. Rendić-Miočević 1988, 67.

¹⁵ D. Rendić-Miočević 1989f, 851. O grobljanskim lokalitetima: Faber, Zaninović 1963, 103-104; D. Rendić-Miočević 1988, 64-65; Pedišić 1994, 51. O nekropoli municipija: D. Rendić-Miočević 1989f, 851 (u to doba još nije bio poznat njezin smještaj).

¹⁶ O riditskom municipijetu općenito: Rendić-Miočević 1989h, 876, 881. Za dataciju municipija u Klaudijevo doba: D. Rendić-Miočević 1989h, 880-881; usp. 1989g, 868, bilj. 33. Za dataciju u doba Flavijevaca (vezano uz flavijevsku politiku urbanizacije i municipalizacije ilirskih provincija): Zaninović 1995a, 126; Pedišić, Zaninović 2007, 10; usp. Alföldy 1968, 1212. Epigrafička potvrda iz Domicijanovo doba: CIL III 2026.

zadržavanje vodećeg položaja u zajednici. To se stanje ogleda u činjenici da se, iako je u municipiju bilo i došljaka iz neposredne okolice (salonitanskog agera) i onih iz drugih dijelova Carstva, riditsko gradsko vijeće popunjavalo većinom iz redova domaće elite. Kako ćemo to uskoro vidjeti, i bezimni je časnik, čiji su spaljeni ostaci pohranjeni u urni iz Ridera, zacijelo također pripadao riditskoj eliti – o njegovom povlaštenom položaju u društvu svjedoči njegova vojna služba, to jest časnički rang unutar nje.

Od do danas poznatih četrnaest riditskih principa i/ili dekuriona, njih šestorica imaju posve domaća imena, trojica dobiveni civitet dokazuju latiniziranim imenom, trojica imaju posve rimsku onomastičku formulu, a imena preostale dvojice nepovratno su izgubljena pa ih ne možemo svrstati.¹⁷ Osobe iz prve kategorije sigurno su domaći ljudi, dok za pojedince iz ostalih kategorija to nije sigurno. Aplud Statik, Skenobarb Tizije, Trit Germulije Germanov sin, Pinso te Verzo Balierije Platov sin i Plator Balierije Platov sin (dvojica braće) svi su odreda riditski dekurioni čija imena ne ostavljaju mjesta dvojbi oko domaćeg podrijetla. Činjenica da su obnašali dekurionsku dužnost u jednom rimskom municipiju obilježava ih kao osobe koje je rimska vlast doživljavala kao utjecajni društveni stalež, pa makar još bili u peregrin-skom statusu – naime, iz njihovih posve autohtonih imena civitet se ne može iščitati.

Od trojice nositelja latiniziranih imena dvojica pripadaju upravnom aparatu municipija u Rideru, a treći je svoju dužnost obavljao u koloniji Saloni. Aurelije Ver riditski je dekurion naizgled posve romaniziranog imena, no iz imena oca (*Aurelius Varro*) dade se razabrati da je riječ o domaćem čovjeku. Ne možemo se oteti dojmu da je kognomen *Verus* odabran zato da zvuči više rimski, ali da ipak podsjeća na izvorno ime (*Varro*).¹⁸ Drugi dekurion municipija u Rideru, koji je osim toga bio i duumvir (prethodne službe nisu poznate jer je natpis fragmentaran), bio je Flor kojemu potpuno ime ne znamo, jer mu nedostaje početak. Zgodna je podudarnost da oba ta nadgrobna spomenika potječu iz Poljicâ – Verov iz Jesenica, a Florov iz Srinjina; o vremenskoj podudarnosti ne usuđujemo se govoriti, jer nedostaju podaci za točniju dataciju Florovog spomenika. Činjenica da su dvojica riditskih dekuriona bila pokopana u poljičkom kraju osnažuje pretpostavku da su u gradskom vijeću municipija

¹⁷ O autohtonju većini u riditskom gradskom vijeću: D. Rendić-Miočević 1989h, 875-876; o doseljenicima: D. Rendić-Miočević 1989h, 882. Osobe s posve domaćim imenima: *Apludus Staticus* (CIL III 2773), *Scenobarbus Tizius* (CIL III 2775), *Tritus Germullius Germani filius* (CIL III 6411), *Pinsus* (D. Rendić-Miočević 1989g, 855), *Verzo Balierius Plati filius* (D. Rendić-Miočević 1989h, 872), *Plator Balierius Plati filius* (D. Rendić-Miočević 1989h, 872). Osobe s latiniziranim imenom: *Aurelius Verus* (CIL III 12815a), *Decimus Antonius Proculus* (CIL III 2770), [...] *Florus* (BD 38, 1915., 45). Osobe s rimskom onomastičkom formulom: *T. Flavius T. f. Agricola* (CIL III 2026), *Q. Rutilius Q. f. Titianus* (CIL III 2774), *Q. Rutilius Q. f. Proculus* (CIL III 2774). Osobe nepoznatog imena: *decurio et princeps municipi Ridentarum* (D. Rendić-Miočević 1989g, 855), *princeps Delmatarum* (CIL III 2776).

¹⁸ O Aureliju Veru i problemu datacije njegovog nadgrobnog spomenika usp. D. Rendić-Miočević 1989g, 856-857; 1989h, 875, 886 (bilj. 33).

u Rideru, uz lokalne vijećnike, sjedili i oni iz bliže (a možda i dalje?) okolice. Izgleda da je bilo i obrnutih slučajeva, odnosno da su pojedini stanovnici Ridera službovali u drugim dalmatinskim gradovima. Jedan takav primjer jest Decim Antonije Prokul, dekurion u Saloni, koji je u (rodnome?) Rideru, zajedno sa ženom Koponijom, postavio zavjetni spomenik Veneri u spomen na umrlu kćer Antoniju Paulu. Prokulovo ime posve je neprozirno i ne omogućuje nam da mu sa sigurnošću utvrdimo etničku pripadnost. Činjenica da je živio u Rideru ne mora ujedno značiti i da je rodom odatle, pa u obzir moramo uzeti i mogućnost da se u Rider doselio iz bliže ili dalje okolice ili pak iz nekog drugog dijela Carstva.

Sljedeća trojica riditskih dužnosnika imaju *tria nomina*, posve rimsku onomastičku formulu koja dokazuje posjedovanje civiteta barem u drugoj generaciji. Riječ je o Titu Flaviju Agrikoli, Titovom sinu, pripadniku Tromentinskog kotara, čiji nadgrobni natpis koji potječe iz Salone otkriva bogat *cursus honorum*.¹⁹ On je, između ostaloga, u tri dalmatinska grada sukcesivno obnašao visoke upravne dužnosti: u municipiju Rideru bio je *dispunctor* (financijski kontrolor), u koloniji Ekvumu bio je edil, duumvir i dekurion, a u koloniji Saloni, kao vrhunac svoje karijere, obavljao je dužnost dekuriona. Kao i u prethodnom slučaju, niti ovdje ne možemo utvrditi njegovo etničko podrijetlo – možemo samo nagađati je li riječ o domaćem čovjeku ili o došljaku. S druge strane, duumvir Kvint Rutilije Titijan i njegov sin Kvint Rutilije Prokul, duumvir i *princeps municipii Riditarum*, domaći su ljudi (Delmati) s rimskim civitetom stečenim barem u prethodnoj generaciji. Otac, naime, već ima posve rimski patronimik (*Quinti filius*), a njegov prenamen (također *Quintus*) dio je sinovljevog patronimika.²⁰ Sudeći prema tome, kao i s obzirom na njihov nadgrobni cipus, bogato urešen biljnim motivima te životinjskim i ljudskim likovima, obitelj Rutilijâ pripadala je samom društvenom vrhu municipija Ridera.²¹

Posljednja kategorija visokih riditskih dužnosnika (osobe nepoznatog imena) obuhvaća dvojicu principa. Sama činjenica da je riječ o prvcima daje tim osobama povlašteno mjesto unutar riditske zajednice, bez obzira na to jesu li već imali rim-

¹⁹ *T(it)o Flavio / T(iti) f(ilio) Tro(mentina) / Agricola(e) / decur(ioni) col(on)iae Sal(on)itanae) / aedili (duum)vir(o) iure / dic(undo) dec(ur)ioni col(on)iae Aequil(tatis) (duum)vir(o) q(uin)q(uennali) disp(unctori) / municipi(Riditar)um) / praef(ecto) et patron(o) coll(egii) / fabr(um) ob merita eius coll(egium) / fabr(um) ex aere conlato / curatori rei pub(licae) Splonist(tarum) trib(uno) leg(ionis) X G(eminiae) p(iae) f(idelis)* (CIL III 2026 Salona). O njemu usp. D. Rendić-Miočević 1989g, 857, 860.

²⁰ O tome natpisu i o etničkoj pripadnosti dvojice Rutilija: D. Rendić-Miočević 1989d, 696; 1989f, 849; 1989g. Postoji ipak i mogućnost da je riječ o „doseljenoj (naturaliziranoj) italskoj obitelji“ (D. Rendić-Miočević 1989h, 880). Natpis glasi: *D(is) M(anibus) / Q(uinto) Rutilio / Q(uinti) f(ilio) Titiano / (duum)vir(o) q(uin)q(uennali) / et / Q(uinto) Rutilio Q(uinti) f(ilio) Proculo / (duum)vir(o) q(uin)q(uennali) / filio eius / principi mu(n)icipi Ri(ditarum)* (CIL III 2774, Rider).

²¹ O obitelji Rutilijâ: D. Rendić-Miočević 1989g, 864. O cipusu, koji „smijemo uvrstiti među najljepše egzemplare tog tipa nadgrobnog spomenika koji nam se sačuvao u području Ilirika“: D. Rendić-Miočević 1989g, 853.

sko građansko pravo ili ne. To nažalost nećemo nikada doznati, zbog fragmentarnosti njihovih nadgrobnih spomenika. Jedan od njih je *decurio et princeps municipi Reditarum*, čijeg smo brata (*Pinsus*) već spomenuli među riditskim dekurionima s posve domaćim imenom (dvojica braće, naime, dijele isti grob). Možemo samo pretpostaviti da je i prvi od njih bio sačuvao domaće, delmatsko ime.²² Za razliku od njih, *princeps Delmatarum* kojemu je nadgrobnni spomenik u Rideru podigla *Claudia Tiberi filia* vjerojatno je već imao rimsko građansko pravo.²³ Na temelju pokojnikove dobi (umro je sa 22 godine) pretpostavlja se da bi Klaudija mogla biti njegova žena, majka ili sestra, nikako kći. Budući da ona već ima civitet (o tome svjedoče njeno rimsko ime, rimski prenamen njezinog oca, kao i prisutnost patronimika), sva je vjerojatnost da je rimskim građaninom bio i ovaj delmatski prvak. Ukoliko je riječ o rodbinskoj vezi sestra – brat, on je, kao i sestra mu, pripadao obitelji Klaudijâ, no ako je spomenik podignula majka ili žena, podatak o obiteljskoj pripadnosti (gentiliciju) pokojnika izgubljen je.

Osim visokih dužnosnika municipija Ridera, koji su zahvaljujući bilo svojoj službi bilo posjedovanju rimskog građanskog prava pripadali vodećem staležu riditske zajednice, u riditsku elitu valja ubrojiti i (zasad) malobrojne pojedince čija se rimska imena ističu u mnoštvu posve domaćih imena stanovnika Ridera. To su troje Klaudija i petoro Aurelija. Malo prije govorili smo o Klaudiji, Tiberijevoj kćeri, koja je podignula spomenik delmatskom princepsu nepoznatog imena. Druga dvojica Klaudija dokumentirana su na nadgrobnom spomeniku koji je sedmogodišnjem sinu Tiberiju Klaudiju Firmu postavio otac Tiberije Klaudije Trit.²⁴ Formalni nedostatak patronimika u dječakovom imenu (zamjenjuje ga puno očevo ime), neobična („postkognominalna“) filijacija i dvaput naveden dječakov kognomen naveli su D. Rendić-Miočevića na zaključak da je riječ o nesnalaženju u komponiranju imenske formule na rimski način, kao i o želji da se kroz puno ime oca naglasi da dotična obitelj već posjeduje civitet. To su karakteristike ranijeg razdoblja, dok posjedovanje rimskog građanskog prava još nije bilo raširena pojava, već je imalo pojedinačni karakter; Tiberije Klaudije Trit rimski je civitet mogao steći službovanjem u vojnoj jedinici, adopcijom, manumisijom ili nekom osobitom zaslugom. Oba ta nadgrobnna spomenika datirana su u Klaudijevo ili (najkasnije) Neronovo doba,²⁵ što nas ohrabruje na pretpostavku da je krajem vladavine Julio-Klaudijevaca, odnosno početkom vla-

²² O tome natpisu: D. Rendić-Miočević 1989g, 855, 858, 861.

²³ Za taj natpis (CIL III 2776) usp. i D. Rendić-Miočević 1989g, 860-862, 864; 1989h, 879-880.

²⁴ *Ti(berius) Claudius Firmu/s Ti(berii) Cl(a)udi Triti f(ilius) / Firmus ann(or)um / h(ic) s(itus) e(st)* (Ratković 1962, 233, br. 9). O tome natpisu: D. Rendić-Miočević 1989h, 877-879.

²⁵ O dataciji CIL III 2776: D. Rendić-Miočević 1989g, 868, bilj. 33. O dataciji natpisa objavljenog u Ratković 1962, 233, br. 9: D. Rendić-Miočević 1989h, 878. O riditskim Klaudijima općenito: D. Rendić-Miočević, 1989h, 877-880.

davine Flavijevaca u Rideru živjelo barem nekoliko obitelji s klaudijevskim civitetom – možda prva generacija posjednika rimskog građanskog prava u Rideru koji je odnedavno stekao i status municipija. Zajedno s pripadnicima domaće elite koji su iz nama nepoznatih razloga još čuvali autohtona imena (a s njima vjerojatno i domaće običaje), ti ljudi zauzimali su vrh društvene hijerarhijske ljestvice u gradu, nasuprot mnoštvu „običnih“ ljudi u dnu te ljestvice koji su nam namrijeli čitavo bogatstvo autohtonih imena.

Aureliji iz Ridera nisu nužno povezani s Karakalinom masovnom dodjelom civiteta (*Constitutio Antoniniana*), iako još nema zadovoljavajućeg objašnjenja kako se taj kognomen pojavio u dalmatinskom municipiju Rideru možda već tijekom 1. st. Znakovit je u tome smislu već spomenuti titulus riditskog dekuriona Aurelija Vera, u čijoj je obitelji kognomen *Aurelius* prisutan barem već od prethodne generacije. Na temelju nekih elemenata iz natpisa spomenik je prilično precizno datiran između 42. i 69. (najkasnije 70.) godine.²⁶ Osim ovog Aurelija, čiji nadgrobni spomenik potječe iz Jesenica u Poljicama (nemojmo smetnuti s uma činjenicu da je i njegov otac bio Aurelije), u samome Rideru dokumentirano je još četvoro Aurelijâ: Aurelija Tritano (CIL III 2780), Aurelije Plator (CIL III 9866), oboje domaći ljudi koji su uz novi, latinski gentilicij svoje autohtono ime očuvali na mjestu kognomena, Tit Aurelije Dasije, dedikant žrtvenika posvećenog Domaćem Silvanu (*Silvano Domestico*) te Aurelije Tit Galijan koji je sebi i supruzi Ursi dao načiniti *arcam* (mrtvački sanduk, odnosno sarkofag). Spomenici Aurelije Tritano i Aurelija Platona nisu nažalost datirani (u taj nezahvalan posao ne bismo se ovom prilikom upuštali), žrtvenik posvećen Silvanu datira se u 3. st., a i Galijanov spomenik po svoj prilici potječe iz kasnijeg vremena, u svakom slučaju nakon 2. st., s obzirom na karakterističan izraz *arca* koji nije posvjedočen prije i koji je svojstven ranokršćanskim nadgrobnim natpisima.²⁷

Među pripadnike višeg društvenog staleža u Rideru svakako valja ubrojiti i osobe koje su taj položaj mogle steći služenjem u rimskoj vojsci, odnosno preuzimanjem nekih istaknutih dužnosti u gradskoj upravi nakon *honestae missionis* ili pak još tijekom svoje vojne službe. Pri tome treba razlikovati pojedince viteškog staleža kojima je službovanje u vojsci bilo samo jedna od niza dužnosti tijekom života od ljudi koji su odabrali vojnu karijeru i koji su tek nakon odsluženja i povratka u civilni život preuzeli upravne dužnosti.

Raspoložemo s dvama primjerima osoba koje su nakon vojnikanja svoj *cursum honorum* upotpunili civilnom karijerom u upravi municipija u Rideru. O Titu

²⁶ O dataciji CIL III 12815a: D. Rendić-Miočević 1989g, 856-857, 866-867 (bilj. 20); 1989h, 886, bilj. 33. O gentiliciju *Aurelius* usp. i D. Rendić-Miočević 1989h, 877.

²⁷ O Silvanovom žrtveniku: A. Rendić-Miočević, Pedišić, 2005, 419-421. O Galijenovom nadgrobnom spomeniku: D. Rendić-Miočević 1951, 55, bilj. 11. Arkom se, primjerice, naziva sarkofag kršćanke Severile koju je pokopao muž Marcelijan – usp. Migotti 1994, 82, br. 39.

Flaviju Agrikoli (CIL III 2026 Salona) već je bilo riječi; prije preuzimanja službi vezanih uz kontrolu financija, a potom duumvirata, ediliteta odnosno dekurionata u čak tri dalmatinska grada (Saloni, Ekvumu i Rideru) on je bio legijski tribun, dakle viši časnik u rimskoj vojsci. Ta služba ujedno predstavlja početak njegovog bogatog *cursus honorum* kojem je na vrhu (vjerojatno i kronološki posljednji) dekurionat u Saloni.²⁸ S obzirom na dužnost koju je obavljao u vojsci, nema nikakve sumnje da je riječ o pripadniku viteškog staleža koji je svoju profesionalnu karijeru započeo legijskim tribunatom. Zanimljivo je da je odradio samo jednu vojničku službu i da je zatim cijelu karijeru proveo obnašajući civilne dužnosti. Njegovo ime posve je rimsko, sasvim neprozirno za rekonstrukciju stvarnog podrijetla – mogao bi biti Italac, ali i domaći čovjek s punim rimskim civitetom. Druga osoba koja je svoju istaknutu karijeru izgradila na vojnoj službi bio je također već spomenuti Aurelije Ver (CIL III 12815a Jesenice, Poljica). U njegovom slučaju, međutim, nije riječ o pripadniku viteškog staleža već o rimskom građaninu koji je izabrao vojnu karijeru. Tek nakon 25 godina vojničke službe, odnosno nakon časnog otpusta koji je dočekao kao pripadnik legije *XI Claudiae piae fidelis*, Ver je preuzeo civilnu službu u gradskoj upravi. Nismo sigurni je li to odmah bio dekurionat u municipiju Rideru – na njegovom nadgrobnom spomeniku možda su pribilježeni samo početak (*miles legionis*) i kraj njegove karijere (*decurio*). Činjenica da su spomenik podigli njegovi roditelji ohrabruje nas na pomisao da je riječ o domaćem čovjeku, Delmati.²⁹ Ukoliko je točno dobro argumentirano i prihvatljivo datiranje D. Rendić-Miočevića, Verov spomenik datira se u drugu polovicu 1. st. (točnije, između 42. i 69., najkasnije 70.), a Agrikolin tek nešto malo poslije, u Domicijanovo doba.³⁰

Kao što rekosmo, delmatski je Rider municipalni status najvjerojatnije stekao tijekom Klaudijeve ili Neronove vladavine – na taj zaključak navodi prisutnost barem troje Klaudijâ u gradu. To su, prisjetimo se, Klaudija, Tiberijeva kći te Tiberije Klaudije Trit i njegov sin Tiberije Klaudije Firmo, svo troje iz Klaudijeva ili Neronova

²⁸ Agrikolin *cursus honorum* teče ovako: *tribunus legionis X Geminae piae fidelis; curator rei publicae Splonistarum; praefectus et patronus collegii fabrum; dispunctor municipi Riditarum; duumvir quinquennalis (municipi Riditarum?); decurio coloniae Aequitatis; duumvir iure dicundo (coloniae Aequitatis?); aedilis (coloniae Aequitatis?); decurio coloniae Salonitanae*. Neke od nabrojanih službi nastavljale su se sukcesivno jedna na drugu, no pretpostavljamo da su se neke od njih i preklapale (primjerice, Agrikola je mogao biti *praefectus et patronus collegii fabrum* istodobno dok je bio dispunctor u Rideru ili, što nam se čini vjerojatnijim, dok je bio kurator u Splonumu). Službe vezane uz kontrolu financija su *curator rei publicae* (nadzornik ukupnih gradskih financija) i *dispunctor* (financijski kontrolor). Za službu *curatoris rei publicae* usp. Kornemann 1901, 1806-1811; za službu dispunktora usp. Liebenam 1903. Tekst nadgrobnog natpisa Tita Flavija Agrikole naveden je u bilj. 19.

²⁹ *[D(is)] M(ambus) / Aurelio / Vero dec(urioni) / municipi / Rideri mil(iti) leg(ionis) / XI Cl(audiae) p(iae) f(idelis) milit(avit) / ann(os) XXV Aur[e]lli Varro et Can(dida) parent(es)* (CIL III 12815a Jesenice, Poljica). O domaćem podrijetlu Aurelija Vera usp. i Zaninović 2007, 242.

³⁰ O dataciji CIL III 12815a usp. ovdje, bilj. 26. O dataciji CIL III 2026: D. Rendić-Miočević 1989g, 866-867, bilj. 20.

vremena, odnedavni posjednici rimskog građanskog prava. Datacija municipaliteta u doba Flavijevaca manje je vjerojatna, jer je s Riderom povezan samo jedan Flavije (Tit Flavije Agrikola, pripadnik Tromentinskog kotara), kojemu je služba u riditskom municipiju bila tek jedna stuba u karijeri okrunjenoj dekurionatom u Saloni; osim toga, ništa ne navodi na zaključak da je bio podrijetlom iz Ridera, pa čak niti da je ondje živio.³¹ Klaudijevski municipalitet Ridera utoliko je vjerojatniji ako se u obzir uzme činjenica da je Klaudije svoju zahvalnost (i zainteresiranost za Dalmaciju) zbog vjernosti dalmatinskih legija tijekom Skribonijanove urote između ostaloga izrazio i kolonizatorskom djelatnošću u Dalmaciji – podizanjem Ekvuma na rang *coloniae Claudiae* i dedukcijom veterana u Sikule, naselje u salonitanskom ageru.

Osim troje Klaudijâ i ovog Flavija (koji je u Rideru možda živio samo onoliko koliko mu je trajao mandat duumvira i dispunktora), posvjedočeno je i šestoro Aurelijâ³² od kojih su Aurelije Ver i njegov otac Aurelije Varon po svoj prilici živjeli u doba Flavijevaca, Tit Aurelije Dasije vjerojatno potječe iz 3. st., Aurelije Tit Galijan vjerojatno je također iz kasnijeg principata, dok za Aureliju Tritano i Aurelija Platora vrijeme ne možemo odrediti. Upada u oči što trojica Aurelijâ (*Aurelius Verus*, *Aurelius Varro* i *Aurelius Plator*) imaju dvočlanu imensku formulu, za razliku od dvojice Klaudijâ (*Tiberius Claudius Tritus* i *Tiberius Claudius Firmus*) čija se imena posve uklapaju u rimsku tročlanu formulu – štoviše, Firmo ima i filijaciju, izraženu na malo neobičan način: *Tiberi Claudi Triti filius*. Izgleda da je njegov otac Tiberije Klaudije Trit prvi posjednik rimskog građanskog prava u toj obitelji, jer je domaće ime (*Tritus*) premjestio na mjesto kognomena, a nedostaje mu i filijacija koja bi dokazivala da je i njegov otac bio rimski građanin. Dvočlano ime naših Aurelija vjerojatno bi moglo upućivati na kasnije doba, kada je već bila napuštena praksa korištenja *tria nomina Romana*,³³ no Aurelije Ver u nju se ne uklapa zbog već spomenute činjenice da je pripadao legiji *XI Claudiae piae fidelis* koja je Dalmaciju napustila uoči nastupa flavijevske dinastije na vlast.³⁴

Osim carskih gentilicija, u Rideru su prisutna i neka druga imena koja svjedoče o posjedovanju rimskog građanskog prava, bilo da je riječ o došljacima ili o domaćim ljudima. Iz samoga Ridera potječu nadgrobnni spomenici Decima Antonija Prokula

³¹ Njegov nadgrobnni spomenik (CIL III 2026) nađen je u Saloni. Iz Ridera, doduše, potječe zavjetni spomenik jednoga Flavija – Flavija Julija Rufina Sarmentija (CIL III 2771), no on pripada mnogo kasnijem vremenu, jer je posvećen caru Konstantinu (4. st.) (usp. Zaninović 2007, 241).

³² O Aurelijima: D. Rendić-Miočević 1989b, 656-658.

³³ D. Rendić-Miočević misli da bi mogla biti riječ o „simbiozi jednoimenih ilirskih formula i već dijelom degeneriranog rimskog troimenog sistema“, ili pak o razvijenijem tipu domaće „ad hoc reducirane“ formule (D. Rendić-Miočević 1989c, 678).

³⁴ Zacijelo su postojale barem dvije garniture posjednika gentilicija *Aurelius* – ona starija, koja je civitet stekla u vrijeme između Antonina Pija (138.-161.) i Komoda (180.-192.) i ona mlađa, iz vremena Karakale (211.-217.) odnosno njegove *Constitutionis Antoniniana*e iz 212.

(CIL III 2770) koji je u Saloni obavljao službu dekuriona, zatim duumvira Kvinta Rutilija Titijana i njegova sina Kvinta Rutilija Prokula, duumvira i prvaka riditskog municipija (CIL III 2774) te Kvinta Petronija Valensa (CIL III 2772). Sva četvorica datiraju se najkasnije do početka 2. st., a njima se pridružuje i riditski dekurion Flor, pokopan u poljičkim Srinjinama (BD, 38, 1915., 45), čiji kognomen (*Florus*) daje naslutiti tročlanu onomastičku formulu i unutar nje neki nama nažalost nepoznati italski gentilicij.³⁵

Bezimeni časnik sahranjen u urni iz Ridera također je pripadao gradskoj eliti. Nažalost, ne možemo niti nagađati kako se zvao, iako pretpostavljamo da je, kao i ostali pripadnici povlaštenog društvenog sloja, imao latinsko/latinizirano ime. Ne-zahvalno bi bilo govoriti i o njegovom podrijetlu (domaćem ili stranom) – autori prve objave smatraju da bi mogao biti stranac, a iskrsnula je i pretpostavka da je riječ o „Dalmatu koji je bio unovačen od strane Rimljana“.³⁶ No, bez i najmanjeg traga njegovog imena to će pitanje vjerojatno zauvijek ostati otvoreno.

Koliko znademo, nalaz te urne prvi se put spominje u novinskom članku od 10. kolovoza 2003.,³⁷ a sljedeći put u radu objavljenom u prošlome broju *Arheoloških radova i rasprava*, koji stoga i smatramo prvom stručnom objavom toga spomenika. Urna je slučajno nađena početkom 2002. prilikom iskopa zemlje za novu grobnicu na današnjem danilskom groblju i dan-dva nakon toga predana I. Pedišiću, tadašnjem muzejskom savjetniku i kustosu antičke zbirke u Muzeju grada Šibenika. Ondje je zavedena pod inventarskim brojem 11710 uz koji je kao mjesto nalaza navedeno „groblje Sv. Danijela“. Riječ je o položaju Novo groblje, južno od crkvice sv. Danijela, koji s lokalitetom Stari Šematorij (udaljenim tek nekoliko metara sjeverozapadnije) čini nedjeljivu cjelinu (sl. 1). Novo groblje današnje je seosko groblje s kontinuitetom pokapanja još od antičkog doba. Cjeloviti kontekst nalaza urne nije poznat jer njenom otkrivanju nisu prisustvovali arheolozi, pa se treba oslanjati na iskaz mještanina Ive Vukšića koji je urnu slučajno iskopao. Jasno je ipak da urna potječe s gradske nekropole, odnosno da se nekropola municipija u Rideru nalazila upravo

³⁵ Prokulov je spomenik Th. Mommsen datirao u 1. desetljeće 2. st. (usp. CIL III 2770), nadgrobni cipus oca i sina Rutilija datiran je u početak 2. st. (D. Rendić-Miočević 1989h, 880), a Valensova je nadgrobna ploča iz vremena dok je VII. Klaudijeva legija (čiji je bio aktivni član) boravila u Dalmaciji (do oko 60.); za Florov spomenik nema pouzdane datacije.

³⁶ Stranac: Pedišić, Zaninović 2007, 10; Delmata: Klisović 2003, 18 („Mladi tribun najvjerojatnije je bio rimski građanin koji je kao kadet išao u vojsku, oženio se, a kad je poginuo, žena mu je podigla spomenik“).

³⁷ „Drugi spomenik koji je također nedavno pronađen u Danilu ulomak je rimske mramorne urne koja se nalazi na obradi što je obavlja Marin Zaninović iz Zagreba“, Klisović 2003, 18.

na tome mjestu.³⁸ Toj tvrdnji u prilog ide činjenica da svako toliko, prilikom iskopa jama za nove grobnice, iz zemlje izranjaju nalazi koji nedvojbeno pripadaju grobljanskom horizontu antičkog naselja.³⁹ Smještaj gradske nekropole izravno proturiječi dosadašnjoj pretpostavci da se ispod crkvice sv. Danijela, doslovce nekoliko koraka sjevernije, nalazilo gradsko središte – forum s pripadajućom arhitekturom stoga treba potražiti drugdje.⁴⁰

Na Novome groblju pokapa se, dakle, neprekidno od rimskog doba do danas, što neizbježno vodi k uništavanju prethodnog, starijeg horizonta ukapanja. Tijekom vremena na svjetlost dana izašli su (i još uvijek izlaze) brojni nadgrobni spomenici koji su se izvorno nalazili na nekropoli riditskog municipija, a već u kasnoj antici poslužili su kao materijal za gradnju novih grobnica i grobova; ta se praksa nastavila i tijekom sljedećih razdoblja.⁴¹ Sudbinu spolija nisu doživjeli samo nadgrobni spomenici, već i druge (zavjetne) kamene ploče i dijelovi starijih zdanja, koji su se odnosili s izvorne lokacije i ugrađivali ne samo u grobnu arhitekturu nego i u seoske kuće razasute po Danilskom polju.⁴² Neki nadgrobni spomenici poslužili su pak za ozidavanje kasnoantičkih grobova na Verušama (riječ je o manjoj nekropoli koja je vjerojatno pripadala nekoj rustičkoj vili), a drugi su u najnovije doba (sredinom 20. st.) bili uzidani u Zagorski vodovod koji je na tome mjestu presjekao Danilsko polje.⁴³

Zanimljiv je podatak da je u istom iskopu iz kojeg potječe naša urna nađen (samo nešto kasnije) i žrtvenik posvećen Silvanu Domestiku.⁴⁴ Dedikant je Tit Aurelije Da-

³⁸ Time se razrješuje nedoumica o smještaju riditske nekropole koja je mučila našeg doajena antičke arheologije, D. Rendić-Miočevića. On je, naime, bio ustvrdio kako izvornoj riditskoj nekropoli „nikada nismo uspjeli ući u trag iako su i takvi grobovi, pa i same, vjerojatno manje, nekropole morale postojati negdje neposredno uz ondašnje gradsko područje“ (D. Rendić-Miočević 1988, 65).

³⁹ T. Brajković, usmeni podatak.

⁴⁰ Prije dvadesetak godina smatralo se da se središte grada (koje se tražilo ispod Sv. Danijela) tijekom kasne antike premjestilo jugoistočnije, u urbanistički dotad netaknutu zonu, prepustivši svoju lokaciju pokapanju mrtvih uokolo kršćanskog svetišta koje je niknulo na mjestu termalnog kompleksa urbane vile (D. Rendić-Miočević 1988, 65; 1989e, 850-851).

⁴¹ O kasnoantičkom i srednjovjekovnom horizontu pokapanja na Novome groblju: Faber, Zaninović 1963, 104; D. Rendić-Miočević 1988, 65; 1989d, 850-851.

⁴² Zaštitna istraživanja na svjetlost su dana iznijela dva kasnoantička groba u kojima su kao spolija bili upotrijebljeni dijelovi arhitekture i titulusa ili stele; prema kazivanju I. Pedišića, u blizini je bilo još kasnoantičkih grobova (usmeni podatak T. Brajkovića).

⁴³ O lokalitetu Veruše: Ratković 1962, 226; Faber, Zaninović 1963, 103-104; Zaninović 2007, 174. O Zagorskom vodovodu: Faber, Zaninović 1963, 103; D. Rendić-Miočević 1989d, 818, 820.

⁴⁴ T. Brajković, usmeni podatak. Žrtvenik su objavili A. Rendić-Miočević i I. Pedišić, datiravši ga u 3. st. (A. Rendić-Miočević, Pedišić, 2005): *S(ilvano) D(omestico) s(acrum) / T(itus) Aur(elius) Da(sius) / l(ibens) v(otum) s(olvit)*. To je dvanaesta posveta Silvanu iz samoga Ridera. S čitavog delmatskog teritorija poznato ih je četrdesetak, pa riditski nalazi čine čak četvrtinu od ukupnog broja Silvanovih spomenika u Dalmaciji. Ovo je drugi primjer povezivanja Silvanovog kulta s kultom mrtvih u samome Danilu – jedan Silvanov zavjetni natpis nađen je prije više od četrdeset godina zajedno s ulomcima nadgrobničkih spomenika, u blizini ranokršćanske crkve (Faber, Zaninović 1963).

sije, domaći čovjek. Taj žrtvenik osnažuje vrlo uvjerljivu pretpostavku o preklapanju kulturne i zagrobne sfere čovjekova života, odnosno o supostojanju svetišta i groblja na istome mjestu – u suburbiju, rezerviranom za gospodarska imanja, obrtničke radionice i putna svratišta, kao i za pokapanje mrtvih i štovanje božanstava, osobito onih misterijskog karaktera.⁴⁵ Silvanov kult istodobno pokriva i gospodarsku i svekoliku obiteljsku sferu ljudskog života (*Silvanus Domesticus*, Domaći Silvan, zaštitnik je doma i svih koji u njemu prebivaju⁴⁶), a njegova učestala prisutnost osobito u provinciji Dalmaciji ide u prilog tvrdnji da je riječ o glavnom delmatskom božanstvu koje se uspješno inkorporiralo u italski religijski sustav i u ovim prostorima zadržalo svoje dominantno mjesto.⁴⁷ Praksa podizanja svetišta uz groblje dokazana je brojnim zavjetnim spomenicima te ukrasnim ili građevinskim ostacima svetišta nađenima uz bok s nadgrobni spomenicima, ne samo u provinciji Dalmaciji nego i drugdje u Carstvu.⁴⁸ Ne možemo se oteti dojmu da su i ulomci monumentalne arhitekture iz Danila Gornjeg, nađeni u arealu župne crkvice sv. Danijela i prepoznati kao hramska arhitektura, zapravo pripadali jednom takvom svetištu (ne nužno Silvanovom) koje se nalazilo u neposrednoj blizini gradske nekropole.

Sjeverozapadno od Novoga groblja otkriveni su i konzervirani ostaci arhitekture koja je u stručnoj literaturi okarakterizirana kao „urbana vila“. Riječ je o ovcem zdanju s vidljivim tragovima nekadašnje raskoši (oslikani zidovi, podni mozaici, mramorni ulomci, ostaci privatnih termi) koja navodi na pomisao da je tu bio dom nekog istaknutog građanina riditskog municipija. Sudeći prema tehnici gradnje, urbana vila i njoj pripadajući termalni kompleks datiraju se u 1. ili 2. st., najvjerojatnije u flavijevsko doba.⁴⁹ Tijekom kasne antike terme su bile prenamjenovane u ranokršćansku ceterijalnu građevinu uokolo koje se formiralo groblje, a poka-

⁴⁵ Usp. Migotti 1993. Za „suživot“ svetišta i groblja autorica daje pregršt primjera iz Dalmacije, od kojih smo odabrali samo one koji se tiču štovanja Silvana unutar grobljanskog areala: istočna i zapadna salonitanska nekropola (str. 210 i 212), Bijaći kod Trogira (str. 213), Galovac kod Zadra (str. 214), Mijovilovac u Pridrazi južno od Novigrada, Brnaze kod Sinja i Podstrana kod Omiša (str. 216) te Klapavice kod Solina (str. 217).

⁴⁶ Među članove obitelji ubrajaju se i pokojnici, pa bi tu trebalo tražiti izravnu vezu između štovanja Domaćeg Silvana i kulta mrtvih.

⁴⁷ Ovdje su uspješno pomirene dvije pojavnosti: upravo spomenuta dominantna uloga Silvana u delmatskom panteonu, kao i međusobno ispreplitanje kulta povezanog s ciklusom rađanja i umiranja (Silvanov kult) s kultom mrtvih (nekropola), izraženo već u predrimskom delmatskom svjetonazoru (usp. Migotti 1993, 208-209).

⁴⁸ Migotti 1993, 208-209, 210.

⁴⁹ Vlasnik urbane vile „bio je u vrhu gradske uprave“ (Pedišić 2003, 45), ili je pak ona pripadala nekoj imućnoj salonitanskoj obitelji (D. Rendić-Miočević 1989f, 851). O vrijeme istraživanja urbane vile: Faber, Zaninović 1963; Pedišić 1997a; 1999-2000, 521; 2003, 44. O vrijeme istraživanja termalnog kompleksa: Pedišić 1997b; 1998; 2004. Još o urbanoj vili: D. Rendić-Miočević 1989f, 851; Zaninović 2007, 264. Datacija vile: Pedišić 1997a, 54; datacija termalnog kompleksa: Pedišić 2004, 48, bilj. 3.

panje na tome mjestu nastavilo se do duboko u srednji vijek.⁵⁰ Južno od urbane vile nešto kasnije je sagrađen prostrani kompleks čije su podrumske prostorije sadržavale pokretne nalaze s kraja 2. i početka 3. st. Izgleda da su se u tom podrumu spremale namirnice (ulje, žito, vino), pa je čitav taj kompleks stoga nazvan rustičkom vilom.⁵¹ Osim urbane vile iz 1. ili 2. st. i rustičke vile iz 2./3. st., na širem prostoru Starog Šematorija otkriveni su i ostaci nekoliko manjih rustičkih vila uokolo kojih su se formirala mala obiteljska groblja, sva odreda kasnoantička.⁵² Jugoistočno pak od crkvice sv. Danijela slučajno su otkriveni (ali još nisu istraženi) ostaci kasnoantičke arhitekture i bazena za ulje, koji upućuju na još jedan (pri)gradski posjed. Odatle potječe i ulomak miljokaza, odnedavni slučajan nalaz.⁵³ Znanstvena obrada tih najnovijih nalaza tek se očekuje, pa se na ovome mjestu nećemo upuštati u raspravu o naravi te arhitekture (rustička vila? ranokršćanski kompleks?) niti o razlogu prisutnosti miljokaza baš na tome mjestu (miljokaz na cesti? spolij u kasnoantičkom grobu?). Sve spomenute građevine nalaze se u krugu od kojih desetak metara, a u središnjem prostoru između njih riditska je nekropola, danas preslojena modernim grobljem i zbog toga nedostupna za sustavna arheološka istraživanja.

Naša je urna, dakle, nađena na mjestu prepoznatom kao lokacija antičke nekropole municipija u Rideru. No, nedostatak arheološkog konteksta ne daje nam mogućnosti da ustvrdimo je li ona nađena *in situ*, ili je možda u neko kasnije doba bila uzeta s grobnog mjesta i sekundarno upotrijebljena kao građevni materijal za gradnju mlađeg groba ili grobnice. Ova druga pretpostavka pod dodatnim je znakom pitanja, jer joj je trodimenzionalni oblik priječio da posluži kao građevinska ploča. Moramo zatim pretpostaviti i da se prvotno možda nije nalazila na nekropoli, nego na privatnom posjedu u vlasništvu pokojnikove obitelji (pa je ovamo bila naknadno donesena i sekundarno upotrijebljena).⁵⁴ Čini nam se ipak najlogičnijim da je urna nađena na mjestu (ili blizu njega) gdje je bila i položena, čime se zatvara ovaj naš *circulus vitiosus* mogućih odgovora. Ukoliko smo u pravu, želimo vjerovati da će tijekom nekog od budućih iskopavanja zemlje za novu grobnicu na svjetlost dana izići i drugi ulomak urne, koji sada nedostaje.

Kako su to autori prve objave s pravom pretpostavili, urna je načinjena od prokoneškog mramora, materijala koji je u Dalmaciju bio uvezen, a zatim obrađen

⁵⁰ Za kasnoantičku prenamjenu termi i za groblje, koje je istraživao D. Rendić-Miočević, usp. Pedišić 1997b, 92; 2004, 122. Za srednjovjekovne pregradnje usp. Pedišić 1997a, 54; 2006, 329.

⁵¹ O rustičkoj vili: Pedišić 1994; 1999-2000, 522.

⁵² D. Rendić-Miočević 1989f, 851; Pedišić 1994, 50-51; 2006, 329.

⁵³ T. Brajković, usmeni podaci.

⁵⁴ Analogije ne nedostaju. Evo samo jednog primjera, vrlo indikativnog s obzirom na našu urnu: na Mijovilovcu u Pridrazi južno od Novigrada, u kontekstu gospodarskog imanja nađeni su, između ostaloga, ulomci urni i reljefna slika Silvana-Atisa (Migotti 1993, 216).

(ili umjetnički doraden) u nekoj od lokalnih radionica, najvjerojatnije salonitanskoj.⁵⁵ Iako je u prilično fragmentarnom stanju, nije dvojbeno da je izvorno bila zatvorena poklopcem u obliku krova na dvije vode. Nešto je većih dimenzija (izvorna visina: oko 25,5 cm, sačuvana širina: oko 17 cm, sačuvana dubina: oko 17 cm), pa time asocira na mali sarkofag iako to, dakako, nije. Riječ je o jednom od oblika urni kakvi su svojstveni sjevernim provincijama, osobito Noriku i Panoniji, iako se te urne od naše razlikuju trodijelnom podjelom prednje strane.⁵⁶ Naša se urna, dakle, niti oblikom niti ikonografskim detaljima ne uklapa u tipološku sliku urni kakve poznajemo iz Rima, pa čak ni iz Dalmacije.⁵⁷ Ona nema ništa zajedničkog ni s tzv. delmatskim urnama, lokalnom varijantom (nad)grobnog spomenika koji je tipološki odredio i raščlanio D. Rendić-Miočević.⁵⁸ Četvrtasta delmatska (lokalna) urna, u većini slučajeva načinjena od domaćeg vapnenca, uz sepulkralni titulus najpopularnija je vrsta riditskih nadgrobnih spomenika, a vrlo je rasprostranjena i po čitavom delmatskom području.⁵⁹ Zahvaljujući imenima pokojnikâ i članova njihovih obitelji, znade se i tko je koristio takve urne – mahom onaj dio domaće populacije koji je prigrlio tekovine rimske kulture, za razliku od običnog puka, ali i nekih „nacionalno osviještenih“ pripadnika više klase, koji su se opredijelili za skromniji i jednostavniji domaći titulus.⁶⁰ U vrijeme dok se D. Rendić-Miočević bavio riditskom antroponomijom, iz Ridera je bilo poznato stotinjak urni i titulusa, a na gotovo svima bila su uklesana domaća imena. Nasuprot tome, na drugim vrstama nadgrobnih spomenika – stelama i cipusima (kojih je u Rideru nađen mnogo manji broj) – autohtona imena

⁵⁵ Zaninović, Pedišić 2007, 7. O mramoru i radioničkom podrijetlu naše urne: N. Cambi, usmeni podatak. O uvozu mramora kao materijala za daljnju doradu: Cambi 2005, 138 (u tamošnjoj bilj. 509 glavna je bibliografija o toj temi).

⁵⁶ O tzv. urnama tipa sarkofaga u sjevernim provincijama: Migotti 2005, 370; takve urne sa sarkofazima dijele srodan oblik, građu i ornamentaciju. O terminologiji kamenih grobnih recipijenata: Migotti 2005, 370-371 (prema čemu urnu iz Ridera treba okarakterizirati kao *urnam cinerariam*, odnosno *ashchest* ili *Aschenkiste* – „pepelnicu“).

⁵⁷ Usp. Koch, Sichtermann 1982.

⁵⁸ Usp. D. Rendić-Miočević 1988, 78. Delmatske urne imaju dva podtipa: to su „minisarkofag“ (u tom se tipu ogleda snažan utjecaj romanizacije na domaće poimanje pokapanja i obilježavanja groba) i četvrtasta urna (koja oponaša titulus, nadgrobnni spomenik karakterističan upravo za Rider) (D. Rendić-Miočević 1989a, 590).

⁵⁹ „I urna kod Delmata vjerojatno je viši stupanj grobnog spomenika, koji je prihvaćen pod rimskim utjecajem, pošto je napušteno nasipanje grobnih humaka iznad kamenog sanduka, a on zadržan u monolitnoj formi urne“ (Zaninović 2007, 172). Popularnost četvrtastih delmatskih urni posvjedočena je i u okolici Promone te uz izvorište i gornji tok rijeke Cetine, no izrazita je upravo u Rideru. D. Rendić-Miočević taj oblik (nad)grobnog spomenika stoga naziva „sepulkralna urna riditskog tipa“ (D. Rendić-Miočević 1989a, 591).

⁶⁰ Sepulkralni titulus, mala vapnenačka ploča, standardni je tip riditskog nadgrobnog spomenika, u gradinskom (domaćem) naselju gotovo i jedini u toj funkciji (D. Rendić-Miočević 1989a, 590). O karakteristikama riditskog sepulkralnog titulusa: D. Rendić-Miočević 1989e, 872.

skoro posve izostaju, pa je očito da su ih odabirali u prvome redu doseljenici.⁶¹ Od pripadnika višeg društvenog staleža u Rideru za domaći su se titulus opredijelili dekurioni Aplud Statik (CIL III 2773), Skenobarb Tizije (CIL III 2775), braća Verzo Balierije i Plator Balierije, Platovi sinovi (D. Rendić-Miočević 1989h, 872), Pinso (koji dijeli isti grob s bratom nepoznatog imena, prvakom riditskog municipija) (D. Rendić-Miočević 1989g, 855) i Trit Germulije Germanov sin (CIL III 6411), svi redom domaći ljudi. Tiberije Klaudije Tritov sin za svog je sina Tiberija Klaudija Firma (Ratković 1962, 233, br. 9) odabrao titulus koji više nalikuje na stelu, tipičan italski nadgrobni spomenik, čime je možda želio istaknuti svoje prijanjanje uz rimstvo, dokazano i posjedovanjem civiteta. S druge strane, otac i sin Rutiliji (CIL III 2774), obojica riditski duumviri (sin je, uz to, bio i prvak municipija u Rideru), iako najvjerojatnije domaćeg podrijetla, priklonili su se posve italskom načinu obilježavanja groba i za svoj nadgrobni spomenik odabrali cipus. Bogata dekoracija tog cipusa svjedoči o njihovom materijalnom položaju i visokom ugledu koji su uživali u svojoj zajednici.⁶²

Časnik sahranjen u našoj urni očito je pripadao ovoj posljednjoj kategoriji građana Ridera, kategoriji koja je sebe doživljavala kao Rimljane, pa bio on podrijetlom domaći čovjek (Delmata), ili stranac (Italac?). Njegovo je rimstvo po svoj prilici bilo presudno u odabiru vrste grobnog spomenika: njegova *ossa et cinera* počivala su u urni, iako zbunjuje činjenica što je izbor pao na tip karakterističan za sjeverne pogranične provincije Rimskoga Carstva, a ne za Dalmaciju ili Rim. Bilo bi nezahvalno nagađati što je tome bio razlog, no smijemo se zapitati je li na taj odabir možda utjecalo područje u kome je časnik služio, a koje se, lako moguće, moglo nalaziti negdje duž rajnskog ili dunavskog limesa.

Spomeniku nedostaje otprilike između trećine i polovice prednje strane, lijevi gornji dio lijeve bočne strane, čitava desna bočna strana i čitava stražnja ploča (T. II, sl. 2, 3, 4 i 5). Na lijevoj bočnoj strani (T. II, sl. 3 i T. V, sl. 9) u plitkoj se niši nalazi većim dijelom sačuvan prikaz nagog mladića ili dječaka, odnosno genija zagrobnog života,⁶³ a sličan ili isti takav lik vjerojatno se nalazio i na izgubljenoj desnoj bočnoj strani spomenika. Na prednjoj strani (T. III, sl. 6 i T. IV, sl. 8) figuralna je kom-

⁶¹ D. Rendić-Miočević 1989a, 590.

⁶² O cipusu dvojice Rutilija: D. Rendić-Miočević 1989g, 853. Nemamo, nažalost, podataka o tipovima nadgrobnih spomenika ostalih istaknutijih ljudi u Rideru. Riječ je o Decimu Antoniju Prokulu, salnitanskom dekurionu sahranjenom u Rideru (CIL III 2770); Floru, riditskom dekurionu sahranjenom u Srinjinama (Poljica) (BD 38, 1915., 45); Aureliju Veru, riditskom dekurionu i prethodno pripadniku XI. Klaudijeve legije, sahranjenom u Jesenicama (Poljica) (CIL III 12815a); delmatskom prvaku nepoznatog imena, možda s klaudijevskim civitetom (CIL III 2776); Kvintu Petroniju Valensu, pripadniku VII. Klaudijeve legije (CIL III 2772) te bezimenom pripadniku pretorijanske kohorte (CIL III 9870).

⁶³ Prema mišljenju N. Cambija, nije riječ o geniju nego o erotu s girlandom, iako je vrlo teško opredijeliti se za jednoga od njih; usp. Migotti 2005, 378, bilj. 21.

pozicija, izvorno sastavljena od barem tri lika od kojih su se dobro sačuvali prikazi dva vojnika. Od konja (možda sa slugom koji ga vodi ili s konjanikom) na desnoj (nesačuvanoj) strani ostao je samo rep u visini bedra nama lijevog, a u stvarnosti središnjeg lika. Taj je lik nedvojbeno vojnik – štoviše, po nekim se detaljima može pretpostaviti da je riječ o časniku, moguće o samom pokojniku, kako ćemo to vidjeti iz natpisa. U desnoj ruci on drži koplje, a u lijevoj manji ovalni štit. S obzirom na dimenzije štita, možda je riječ o ravnom konjaničkom štitu (*clipeus*) – sam oblik nije toliko važan, jer su konjanički štitovi mogli biti ovalni ili heksagonalni.⁶⁴ Stopala su mu previše oštećena da bismo mogli utvrditi kakvu je obuću nosio. Gotovo je pak sigurno da je nosio oklop ispod kojeg se nazire kratka tunika. Možda je to prsni, odnosno puni metalni oklop, tipičan za časnike,⁶⁵ no to se ne može sa sigurnošću ustvrditi. Pterige na ramenima (točnije na desnom ramenu, jer je lijevo većinom prekriveno štitom) jasno su uočljive, no one se nisu nosile samo uz prsne oklope, već ponekad i uz ljuskaste i karičaste. Ljuskaste su oklope časnici vrlo često nosili u borbenim uvjetima, jer su bili daleko udobniji.⁶⁶ Teško je ipak sa sigurnošću ustvrditi o kojem je oklopu riječ, premda se prsni i ljuskasti čine kao najvjerojatnije mogućnosti. Sasvim je izgledno da je figuralni prikaz izvorno bio obojan, pa se klesar nije zamario izradom detalja kojima bi jasnije odredio vrstu oklopa budući da je to ionako bilo naznačeno kistom. Isto je tako nemoguće ustanoviti je li remen kojim je lik na reljefu opasan časnički platneni opasač (*cinctorium*)⁶⁷; čini se, naime, da je klesar obojici vojnika opasač prikazao na isti način, pa možemo pretpostaviti da je to stilizirani prikaz standardnog vojničkog opasača. Dva detalja upućuju na zaključak da je lijevi vojnik imao viši status od desnoga (trubača). Čini se da mu je plašt na desnom ramenu pričvršćen okruglom pločastom fibulom, pa podsjeća na časnički ogrtač (*paludamentum* ili *chlamys*) za koji inače nije baš jasno po čemu se bitno razlikovao od običnog vojničkog saguma.⁶⁸ Drugi pak razlikovni detalj jest kaciga s obrazinama i raskošnom perjanicom koja bi također mogla upućivati na viši rang.

Desni lik nedvojbeno je trubač. U lijevoj ruci drži rog, a na glavi mu je pokrivalo od životinjske kože, točnije rečeno preko kacige prebačena mu je koža s glave neke životinje koju ne možemo sa sigurnošću prepoznati. S obzirom na poznate analogije vjerojatno je posrijedi vučja ili medvjeda koža ili pak možda lavlja. To je *cornicen*, vojnik zadužen da rogom (*cornu*) daje zvučne signale namijenjene stjegonošama (*sig-*

⁶⁴ Dixon, Southern 1992, 43-46.

⁶⁵ Robinson 1975, 147-152.

⁶⁶ Robinson 1975, 157-161; Feugère 1995, 118; Gilbert 2006, 64.

⁶⁷ TLL, III, 1060-1061, s. v. *cinctorium*; OLD, 315, s. v. *cinctorium*; Feugère 1995, 118.

⁶⁸ TLL, III, 1011-1013, s. v. *chlamys*, X.1, 168-169, s. v. *paludamentum*; DAGR, I.2, 1115-1116, s. v. *chlamys*, IV.1, 295, s. v. *paludamentum*; OLD, 310, s. v. *chlamys*, 331, s. v. *chlamis*, 1287, s. v. *paludamentum*; Feugère 1995, 118; Croom 2000, 51.

niferi). Iako slična, zadaća im se donekle razlikovala od zadaće trubača (*tubicines*) jer su ovi potonji sviranjem u trubu (*tuba*) vojnicima prenosili časničke zapovijedi, odnosno davali signal za napad i za povlačenje.⁶⁹ Ubacivši trubača u figuralnu kompoziciju klesar je vjerojatno želio naglasiti važnost časnika, to jest njegovu zapovjednu ulogu. Iako nisu sve civilne osobe nužno bile upoznate s različitim namjenama pojedinih instrumenata u rimskoj vojsci, pa tako niti s točnom ulogom tubicena i kornicena u bojnom redu, svakome je bilo jasno da se zapovijedi u borbi prenose zvučnim signalima.

Kao što je već spomenuto, teško je pretpostaviti kakav je oklop mogao nositi naš kornicen, jer su pojediniosti vjerojatno bile izvedene bojom, no kako se na ramenima ne vide pterige, čini se da trubač nije bio jednako opremljen kao i lijevi lik, nego da je nosio drugačiji, možda karičasti oklop. Časniku je lice zaklonjeno obrazinama, što nije slučaj s trubačem na čijem se licu jasno vide brada i brkovi. Autori prve objave su na temelju tog detalja pretpostavili da je riječ o augzilijaru, no treba napomenuti da nisu nimalo neuobičajeni prikazi bradatih legionara. Dovoljno je, primjerice, spomenuti reljefe na Trajanovom stupu, kao i na stupu Marka Aurelija. Uostalom, prikaz brade ne povezuje se uz određene vojne trupe, već je prije svega riječ o modi određenog vremena. Stoga u 1. stoljeću općenito nema prikaza bradatih likova kada su Rimljani u pitanju, no od Hadrijanova vremena oni postaju sasvim uobičajeni, i među civilima i među vojnicima.

U polju između dva vojnika prikazan je *vexillum*. S obzirom na to da ga ne drži nijedan od njih dvojice već on slobodno stoji u prostoru, malo je vjerojatno da predstavlja stijeg postrojbe, odnosno da ga drži lijevi lik koji bi prema tome morao biti stjegonoša. To je po svojoj prilici simbolični prikaz odličja na koje su imali pravo samo viši časnici. Naime, *vexillum* nije bio samo stijeg postrojbe, već i naziv jednog odličja u obliku stijega. To se visoko odličje dodjeljivalo samo pripadnicima viteškog i senatorskog staleža, pa stoga nije nemoguće da je njime bio počašćen i naš pokojnik, tim više što je *vexillum* u službi odličja prikazan i na nekoliko drugih spomenika.⁷⁰ Zanimljivo je napomenuti da se *vexillum*, sudeći po dostupnim podacima, pripadnicima viteškog staleža nije dodjeljivao prije kraja 1. st., pa se čini da je ta praksa zaživjela tek u vrijeme dinastije Flavijevaca, premda je prvi poznati slučaj zabilježen tek za kratkotrajne Nervine vladavine.⁷¹ Možemo tek nagađati da se prikazani *vexillum* ticao našega pokojnika, jer u sačuvanom dijelu natpisa nema spomena njegovih eventualnih junačkih djela i odlikovanja. Ukoliko prihvatimo mogućnost da je uis-

⁶⁹ DAGR, I,2, 1887., 1512-1513, s. v. *cornu* (E. Pottier); Webster 1985, 134, 140; Barton 1987, 28-39; Le Bohec 1998, 51-52; Clauss 1999, 32, s. v. *cornicen*, 35, s. v. *cornu*; Gilbert 2004, 32-34; Bishop, Coulston 2006, 115-116, 189-190; Gilbert 2006, 52-55; Alexandrescu 2007, 38-41; Southern 2007, 158-159.

⁷⁰ Maxfield 1981, 82-84; Feugère 1995, 118; Clauss 1999, 93-94, s. v. *vexillum*.

⁷¹ Maxfield 1981, 146-147, 160-183.

tinu riječ o prikazu odličja, i to bi mogao biti jedan od argumenata za dataciju urne (o čemu kasnije).

Ploča koja je pokrivala stražnju stranu urne posve nedostaje, pa smo zakinuti za eventualni figuralni prikaz koji ju je ukrašavao – autori prve objave pretpostavljaju da je tu mogla biti prikazana kakva ratna scena.⁷² Nedostaje i poklopac urne u obliku krova na dvije vode, na kome se možda nalazio i početni dio nadgrobnog natpisa.⁷³ Od natpisa je, naime, očuvan samo (manji?) dio, odnosno desna strana triju posljednjih redaka, iznad reljefnog prikaza na prednjoj strani urne (T. III, sl. 7). On glasi ovako:

---]AȘȚORVM · TRIB
 ---]ARITO · KARISSIMO
 ---]CIT

--- *Baet]asiorum, trib(uno) (militum)*
 --- *m]arito karissimo*
 --- *fe]cit*

odnosno:

---]AȘȚORVM · TRIB
 ---]ARITO · KARISSIMO
 ---]CIT

---] *Astorum, trib(uno) (militum)*
 --- *m]arito karissimo*
 --- *fe]cit*

Čitanje predloženo u prvoj objavi nije bez nedoumica, što je uostalom i sasvim razumljivo s obzirom na fragmentarnost natpisa. Za prvu djelomično očuvanu riječ u prvom retku bila je ponuđena neka inačica ili izvedenica imenice *missio* ili pak pridjeva *missicius*.⁷⁴ Kako je nedvojbeno riječ o pokojniku koji je bio vojnik, ta je mogućnost došla u obzir stoga što izraz *honestia missio* označava častan otpust iz vojničke službe, a od toga izvedeni pridjev *missicius* prvobitno je označavao voj-

⁷² Pedišić, Zaninović 2007, 8.

⁷³ I tzv. delmatske urne imale su poklopac na kome se najčešće nalazio epitaf – usp. Zaninović 2007, 168. O nalazima poklopaca delmatskih urni: D. Rendić-Miočević 1988, 78-79; Zaninović 2007, 166-172.

⁷⁴ U prvoj objavi ona je bila interpretirana kao *]ISIORVM*.

nika koji je odlučio svoju službu, ali još ostaje u pričuvu.⁷⁵ Ta je interpretacija po našem mišljenju dvojbeno iz barem dva razloga. Prije svega u jezičnom smislu, jer u nedostatku analogija nema načina da potvrdimo postojanje neke dosad nepoznate izvedenice imenice *missio*. Teoretski bi to mogao biti neki pridjev, kao *missius*, *-a*, *-um* – u tom bi slučaju *missiorum* bio genitiv množine muškog ili srednjeg roda. Čak i da prihvatimo pretpostavku da je taj zamišljeni pridjev (možda kao slučaj vulgarnog latineta) sinonim pridjeva *missus* (u značenju *missus honesta missione*, „otpušten časnim otpustom“), ostaje pitanje smisla takvog izraza u ovome kontekstu, pogotovo što je riječ o genitivu množine. Naime, s obzirom na to da je u nastavku natpisa nedvojbeno naveden čin (*tribunus*), naš pokojnik nije ni formalno zakonski morao proći kroz proceduru časnog otpusta iz vojske. Uz njega se, kao člana viteškog staleža,⁷⁶ ne povezuje pridjev *missus* samim time što se izraz *honesta missio* odnosio samo na vojnike, dočasnike i niže časnike koji su cijelu svoju profesionalnu karijeru proveli u vojnoj službi. Ovaj je kao *tribus militiis functus*, odnosno kao vitez koji je odslužio svoje tri časničke službe (prefekt kohorte, legijski tribun i prefekt ale), mogao nastaviti svoju karijeru obavljajući uglavnom razne administrativne, financijske, pa i vjerske dužnosti. Za rimskog viteza služba u vojsci bila je samo načelna obveza u sklopu njegovog *cursus honorum*, s time da su mnogi vitezovi, izabравši isključivo civilna zaduženja u lokalnoj i državnoj službi, u potpunosti izbjegli bilo kakvu vojnu službu, sasvim u skladu sa zakonom.⁷⁷

Natpis nesumnjivo sadrži *cursum honorum* preminulog viteza, pa bi se prije navođenja tribunske službe koju je obavljao u nekoj nama nepoznatoj legiji trebao nalaziti spomen pješačke augzilirarne kohorte kojoj je prethodno morao zapovijedati da bi uopće mogao preuzeti vojnički tribunat (*tribunus legionis angusticlavius*). Iako ne možemo sasvim isključiti mogućnost da je naveden inverzni *cursus honorum*, odnosno da je popis dužnosti i časti krenuo od posljednje i najviše funkcije, to je u ovom slučaju ipak krajnje malo vjerojatno. Mada nedostaje dobar dio natpisa, činjenica jest da se on proteže u samo tri retka (ukoliko se početak natpisa eventualno nije nalazio na zabatu poklopca), pa s obzirom na dimenzije urne (natpisnog polja) jednostavno nije bilo prostora za poduži popis vojnih zapovjedništava i administrativnih dužnosti kakav inače nalazimo na nadgrobnim spomenicima pripadnika viteškog staleža koji su umrli u poznijoj životnoj dobi.⁷⁸ Budući da i figuralni

⁷⁵ *TLL*, VIII, 1137-1138, s. v. *missicius*, 1139-1141, s. v. *missio*; *OLD*, 1118, s. v. *missicius*, *missio*; Clausen 1999, 58, s. v. *missicius*, 59, s. v. *missio*.

⁷⁶ Njegov status nije nimalo upitan jer je samo vitez mogao obnašati tu časničku dužnost.

⁷⁷ Općenito o viteškom *cursus honorum*, posebice o vojnoj službi, usp. Cheesman 1914, 90-101; Cagnat 1914, 112-128; Domaszewski, Dobson 1967, XXXIV-XXXVI, 122-141; Holder 1980, 72-85; Matijašić 2002, 119-120; Corbier 2002, 63-72; Lassère 2005, 676-701.

⁷⁸ Usp. primjere koje navodi Lassère 2005, 678-698.

prikaz ističe vojničku ulogu pokojnika, sve upućuje na zaključak da je riječ o vitezu koji je preminuo tijekom obnašanja vojničke službe, dakle kao relativno mlad čovjek.

Natpis je svakako morao sadržavati ime pokojnika i po svemu sudeći je i počinjao njime. Možemo pretpostaviti da je uz njegova *tria nomina* bio naveden i patronimik, vjerojatno i *tribus* kome je pripadao, a da je nakon toga slijedio popis službi. S obzirom na to da je on vitez koji je odabrao vojni *cursum honorum* (točnije, *cursum honorum* koji podrazumijeva službovanje u vojsci na početku karijere), vjerojatno nije prethodno obnašao neku civilnu dužnost u svome gradu (pretpostavljamo – Rideru). U prvom retku je, dakle, zasigurno moralo biti navedeno pokojnikovo puno ime, a zatim i njegova prva vojnička dužnost, odnosno ona koja je prethodila legijskom tribunatu. S iznimkom Klaudijeve vladavine, kada je redosljed vojničkih dužnosti nakratko bio promijenjen (služba u legiji obnašala se zadnja), uvriježeni redosljed načelno je podrazumijevao zapovjedanje pješacom augzilijarnom kohortom nakon čega bi uslijedio tribunat, a za većinu časnika vojni je dio karijere završavao zapovjednim položajem u nekoj augzilijarnoj ali, jer se opravdano smatralo da zapovjedanje konjaničkom jedinicom zahtijeva veće vojničko iskustvo.⁷⁹

Prije spomena tribunata u nama nažalost nepoznatoj legiji, u natpisu je nedvojbeno bila spomenuta prethodno obnašana služba. Budući da nemamo razloga pretpostavljati da je u ovome slučaju bio naveden inverzni *cursum honorum*, prije legijskog tribunata vjerojatno je stajalo ime pješačke kohorte kojom je pokojnik prethodno zapovijedao. Od njenog imena ostao je sačuvan samo dio, no i takav fragmentaran navod omogućava nam da barem pretpostavimo o kojoj je jedinici mogla biti riječ. U izvornoj objavi ta su slova pročitana kao *IISIORVM*, što je autore vjerojatno i potaknulo da izraz pokušaju interpretirati kao *misiorium*, nesumnjivo stoga što nijedna rimska augzilijarna postrojba nema ni približno slično ime. Autopsijom spomenika ustanovili smo, međutim, da je hasta prvoga slova nagnuta pod kutom od kojih 30 stupnjeva, tako da zasigurno nije riječ o slovu I, već vjerojatno o slovu A. Ipak, ni čitanje *IASIORVM* nije bez dvojbi, mada je epigrafički potvrđena jedna rimska postrojba čije bi ime odgovaralo ovom fragmentiranom natpisu. *Cohors I Baetasiorium civium Romanorum* bila je unovačena godine 70. u Belgičkoj Galiji nakon gušenja Civilisove pobune te odmah poslana u Britaniju, gdje je po svemu sudeći trajno i ostala.⁸⁰ Ukoliko prihvatimo takvo čitanje, natpis bismo okvirno mogli datirati u raspon između flavijevskog razdoblja i kraja Hadrijanovog doba, odnosno do prvih godina carevanja Antonina Pija, s obzirom na to da se na natpisu ne spominje počasna titula

⁷⁹ Cheesman 1914, 36-37, 90-101; Holder 1980, 75-78; Saddington 1982, 195; Webster 1985, 112-113; DeVijver 1995, 175-191; Le Bohec 1998, 40, 42-44; Keppie 1998, 176, 184; Corbier 2002, 68-70; Goldsworthy 2003, 64-67; Lassère 2005, 680-682; Southern 2007, 128-129.

⁸⁰ Cichorius 1900, 249; Cheesman 1914, 147; Holder 1980, 218; Jarrett 1994, 53-54; Spaul 2000, 233, 236-237.

civium Romanorum koju je ta postrojba stekla vjerojatno početkom vladavine Antonina Pija. Moramo ipak napomenuti da nije sasvim isključeno da je ta počasna titula izostavljena zbog nedostatka prostora na natpisnom polju.

Pa ipak, iako mogućnost takvog čitanja nikako nije isključena, detaljnijim pregledom natpisa uočili smo da treće slovo u očuvanom dijelu imena postrojbe nije sačuvano do vrha, pa čitanje toga slova kao slova I postaje upitno – nema, zapravo, razloga da ga ne interpretiramo kao slovo T. Ukoliko, dakle, prihvatimo čitanje *IASTORVM*, otvaraju se brojne mogućnosti za čitanje natpisa.

Iako je Rimsko Carstvo u augzilijarne jedinice regrutiralo peregrine iz svih dijelova imperija, kohorte i ale su, barem u početku, mahom bile podizane u područjima naseljenima narodima s izraženom ratničkom tradicijom. Stanovnici Iberskog poluotoka, posebice stanovnici Tarakonske Hispanije i Lusitanije, u očima Rimljana uživali su reputaciju hrabrih i ratobornih ljudi, pa stoga ne čudi što iz tog dijela Carstva potječe velik broj postrojbi.⁸¹ Među njima su bile i ale i kohorte koje su se u početku popunjavale Asturcima, stanovnicima sjeverozapadne Hispanije. Ukupno su bile podignute četiri ale i barem sedam kohorti koje su u svom imenu sadržavale ime toga naroda, točnije genitiv množine *Asturum*.⁸² U imenu postrojbe na našem natpisu jasno stoji slovo O, no to ne predstavlja problem jer je u više navrata posvjedočena i inačica *Astorum*.⁸³ Inačica *Astorum* umjesto pravilnije *Asturum* nije neuobičajena, s obzirom na to da je u govornom, vulgarnom latinitetu postojala praksa međusobne zamjene samoglasnika *u* i *o*.⁸⁴

Naš je pokojnik, dakle, po svemu sudeći zapovijedao ili I. kohortom Bajtašana ili pak nekom od asturskih kohorti, prije nego što je prešao na novu službu u neku legiju. Zbog fragmentarnosti natpisa ne možemo, nažalost, znati o kojoj je kohorti riječ. Kohorte *Asturum et Callaecorum* očito otpadaju, pa izbor možemo suziti na preostalih pet asturskih kohorti (ili pak šest, ako dopustimo mogućnost da je IV. kohorta ipak postojala) te, dakako, na jedinu kohortu Bajtašana. Čini se da su V. i VI.

⁸¹ Cheesman 1914, 183-186; Holder 1980, 113, 234-237; Castelli 1992, 181-185; Spaul 1994, 31-47, 58-60, 74-76, 144-149, 248-249, 267; Spaul 2000, 55-138.

⁸² Posvjedočene su: *ala I Asturum*, *ala Praetoria I Hispanorum Asturum*, *ala II Asturum*, *ala III Asturum pia fidelis civium Romanorum*, usp. Cichorius 1894, 1230-1231; Spaul 1994, 37-47; *cohors I Asturum equitata*, *cohors II Asturum equitata pia fidelis*, *cohors III Asturum pia fidelis equitata civium Romanorum*, *cohors V Asturum*, *cohors VI Asturum*, *cohors I Asturum et Callaecorum*, *cohors II Asturum et Callaecorum equitata*, usp. Spaul 2000, 69-81. O postojanju IV. kohorte Asturaca nema pisanog traga, no nije isključeno da je i ta postrojba postojala, barem neko kraće vrijeme.

⁸³ Tako: *ala I Asto(rum) praetoria* (RIB 1337), *ala II [A]stor(um)* (RIB 266), *coh(ors) I Astor(um)* (CIL III 10507), *cohors II Astorum* (AE 1974, 455). Zabilježene su i još neuobičajenije inačice, kao: *ala I Astyrum* (Castelli 1992, 178, 181-182), *ala Astyrum* (CIL X 6976), *ala I Astrorum* (Archäologische Anzeiger, 27, 1912., 563), *cohors I Astyrum* (CIL VIII 20736), *cohors II Astyrum eq(uitata)* (AE 1951, 88), *cohors II Astirum* (CIL XI 1437), *cohors Aestureru(m) et Callaecoru(m)* (CIL XIII 7037).

⁸⁴ Väänänen 1959, 26-30; Väänänen 1981, 36-37.

asturska kohorta bile kratkog vijeka jer su ostavile vrlo malo epigrafičkih tragova, no prve tri kohorte Asturaca postojale su stoljećima i sudjelovale u brojnim ratovima i pohodima, što je uostalom vidljivo i iz njihovog počasnog nazivlja. Iako su sve tri imale pridjev *equitata* (bile su, dakle, konjaničke), odsutnost toga navoda s našeg natpisa ne znači nužno da pokojnik nije zapovijedao njima, nego V. ili VI. kohortom za koje se smatra da nisu bile konjaničke nego samo pješачke. Zbog ograničenog prostora u natpisnim poljima nadgrobnih spomenika taj se pridjev često izostavljao, a kako ni u ovome slučaju (na našoj urni) klesar nije imao na raspolaganju mnogo mjesta, sasvim je moguće da je svjesno izbjegnuto navođenje punog imena jedinice.

Ostaje još pitanje je li pokojnik obnašao još neku vojnu službu nakon legijskog tribunata, odnosno je li bio i prefekt neke ale.⁸⁵ Teško je sa sigurnošću ustvrditi da je doživio i treću vojnu službu (kako rekosmo, smatramo da je umro razmjerno mlad), a taj zaključak nameće nam i prostorni raspored natpisa. U drugom je retku, naime, prije očuvanog dijela natpisa (*marito karissimo*) moralo biti prostora za ime legije u kojoj je službovao kao tribun, a možda i za ime pokojnikove supruge, ukoliko se ono nije nalazilo u trećem (posljednjem) retku, iza sintagme *marito karissimo* a prije glagola *fecit*. Čak i uz obilato korištenje kratica, uobičajeno na rimskim natpisima, trebalo je u najmanju ruku navesti čin (dakle, *praefectus*) te redni broj i ime ale. Mada nije nemoguće, ne možemo biti sigurni da bi svi ti podaci (iako skraćeni) stali u drugi red natpisa, čak i ako je ime supruge bilo navedeno u trećem retku.

Budući da je pokojnik prikazan u odori časnika, nema razloga sumnjati u pretpostavku da je preminuo dok je još obnašao vojnu službu – dvojbenu je jedino je li umro kao legijski tribun ili kao prefekt konjaničke ale, no na to pitanje nećemo dobiti odgovora ukoliko se ne pronađe i ostatak urne.

Njegov je pepeo u urnu pohranila supruga – to je jasno iz riječi *m[arito] karissimo*. Ne možemo znati je li na natpisu bilo spomenuto i njeno ime, ili je svoju ulogu nasljednice koja brine o dostojnom pogrebu stavila u drugi plan, otkrivši svoju vezu s pokojnikom samo izrazom „najdražem mužu“. Iako je imenica *coniu(n)x* na nadgrobnim spomenicima razmjerno češća od imenice *maritus*, ne postoje niti vremenske niti prostorne odrednice koje bi dale naslutiti razlog zbog kojeg je odabrana jedna od njih, a ne ona druga. Imenica *coniu(n)x* ima nešto šire značenje, osobito

⁸⁵ Slučajeva sličnog *cursus honorum* ne nedostaje. Evo tek dva primjera: prvi je časnik od čijeg je imena očuvan samo kognomen *Liburnus* i pripadnost Klaudijevom kotaru, koji je bio prefekt neke IV. kohorte (Delmata?), prefekt III. kohorte Tračana i tribun XXII. legije (*ILJug* 825, *Varvaria*). Između druge prefektуре i legijskog tribunata obnašao je još neku nama nepoznatu vojničku funkciju (natpis je na tome mjestu jako oštećen), a nakon vojničke karijere vjerojatno je bio dekurion i duumvir nekoga grada, možda Auguste Pretorije (Aoste) (usp. Suić 1968, 95-100). Drugi je primjer inverznog *cursus honorum*, odnosno službi nabrojanih idući od posljednje prema prvoj: Klaudije Paterno Klementijan, carski prokurator Judeje, Sardinije i Afrike, svoju je vojničku karijeru završio kao konjanički prefekt *alae Silianae torquatae civium Romanorum*, prije čega je bio tribun *legionis XI Claudiae* i (kao prvo) prefekt *cohortis classicae* (CIL III 5776, Epfach / *Abudiacum*, Retija).

kada je u ženskom rodu: *coniu(n)x*, -gis, f. znači „žena, zaručnica, konkubina“, dok njen muški pandan *coniu(n)x*, -gis, m. znači samo „bračni drug, muž“; imenica *maritus*, -i, m. također znači „suprug, muž“. ⁸⁶ Imenica *coniu(n)x* možda je bila popularnija zbog toga što se odnosila i na muškog i na ženskog člana bračne zajednice, a mogla se koristiti i u množini (*coniuges*, „supružnici“), naglašavajući neraskidivu vezu između muža i žene. No, to su samo naše pretpostavke. Jednaka dvojba iskrsnula je i kod pridjeva *carus*, -a, -um odnosno *karus*, -a, -um, čiji superlativ *karissimus*, -a, -um nalazimo na našem spomeniku. Nema baš nikakvog pokazatelja koji bi nam pomogao da odredimo u kojim se prilikama, u kojem razdoblju ili u kojem dijelu Rimskoga Carstva radije koristila prva (*carus*) odnosno druga (*karus*) inačica toga pridjeva. Izgleda da je to bilo ostavljeno na odabir pojedincu i njegovom odnosu prema latinskom jeziku.

Superlativi u nazivanju pokojnika koriste se od 2. st. dalje, dok ih prije toga vremena gotovo nema. Emotivna veza između pokojnika i njegove obitelji izražava se različitim pridjevima (*pius*, *carus*, *dulcis*, *rarus*, *sanctus*, *benemerens*, *infelix*, *indulgens*, *fidelis*, *tenax*, *innocens*, *incomparabilis*) među kojima je *carus*, -a, -um („drag“) i njegova inačica u superlativu (*carissimus*, -a, -um) jedan od češćih. Čini se ipak da se, barem u nekim dijelovima Carstva, taj superlativ mnogo češće koristio za žene nego za muškarce – takva je situacija u Britaniji, pa i kod nas, u Panoniji i Dalmaciji; u Hispaniji, naprotiv, podjednako se pridijevao osobama oba spola. ⁸⁷ Njegova inačica *karissimus*, -a, -um općenito je prilično rijetka, ⁸⁸ iako ni za nju, kao niti za imenicu *maritus*, -i, m., nema jasnih odrednica koje bi nam pomogle zaključiti tko ju je, gdje i kada češće koristio. Sintagma pak *maritus karissimus* još je rjeđa – uočili smo je na samo još jednom natpisu, iz Italije (Kampanije). Riječ je o nadgrobnom spomeniku 23-godišnjeg Publija Junija Avita Pomponijana koji podižu supruga Saturnina i njegovi roditelji, počastivši ga mnoštvom nježnih epiteta (*marito karissimo*; *filio dulcissimo*, *pietissimo*, *benemerenti*). ⁸⁹ Iz svega rečenoga vidi se, dakle, da je sintagma *marito karissimo* s naše urne prilično neuobičajena čak i s obzirom na čitav prostor

⁸⁶ OLD, 409, s. v. *coniunx*, *coniux*; 1080, s. v. *maritus*; LLCE, 570, s. v. *coniunx*, *coniux*; 1869, s. v. *maritus*. Imenica *marita*, -ae, f. („supruga“) vrlo je rijetka – izgleda da su je ponajprije koristili pjesnici (OLD, 1079, s. v. *marita*).

⁸⁷ Za Britaniju i Hispaniju: Curchin 1983, 256; za Panoniju i Dalmaciju: CIL, *passim*. Evo nekoliko primjera iz Dalmacije: *coniugi carissimae benemerenti* (D. Rendić-Miočević 1952, 225, br. 33, *Salona*); [...] *carissim(a)e* (CIL III 6377, *Salona*); *coniugi carissim(a)e* (CIL III 13215, Koljani Gornji); *coniugi carissimae* (WMBH 11, 135, Livno), *coniugi carissim(a)e* (CIL III 6372, Podstrana, Poljica) *coniugi carissimae?* *benemerenti* (Suić 1952, 246, 33, *Varvaria*).

⁸⁸ Primjeri iz Dalmacije: *coniugi karissimae* (CIL III 8754, *Salona*); *coniugi sanctissimae*, *coniugi karissimae* (CIL III 9178, *Salona*), *coniugi karissim(a)e* (ILJug 783, *Delminium*).

⁸⁹ *D(is) M(anibus) / P(ublio) Iunio Avito / Ponpon(io) Saturnina / marito karissimo / item parentes filio / dulcissimo erga se / ac pietissimo benemerenti fec(erunt) / vix(it) ann(os) XXIII / m(enses) VII d(ies) XXVIII* (Hagenbuch, Orelli 1828, sv. 2, br. 4654, *ager Salernianus*).

Rimskog Carstva, a u kontekstu Ridera ona je jedinstvena; romanizirani sloj riditske zajednice radije je odabirao drugačije izraze, od kojih su nam zasad poznata samo dva: [*?coniugi obse]quentissimo* (dekurionu i princepsu municipija, *ILJug* 793) i *coniugi benemerenti* (natpis je fragmentaran, pa iz ovoga izraza nije sigurno je li pokojnik muškarac ili žena) (*ILJug* 197).

Natpis na našoj urni previše je fragmentaran, pa je teško predložiti njegovu restituciju. Pritom se pred nas postavljaju brojne nedoumice: primjerice, je li natpis počinjao imenom supruge, ili se pak njeno ime nalazilo prije glagola *fecit*? Je li početak natpisa s imenom pokojnika bio na poklopcu, dok mu se *cursus honorum* nalazio u natpisnom polju na tijelu urne? Zapravo, natpis je nemoguće nadopuniti izuzev sintagme *praef(ecto) coh(ortis)* prije imena kohorte te imenice *leg(ionis)* nakon *trib(uno) (militum)*.

Naš je pokojnik u času svoje smrti još bio u aktivnoj vojnoj službi – na to nas mišljenje ohrabruje sadržaj očuvanog dijela natpisa, kao i reljefni prikaz na urni. Nije, dakle, stigao svoj *cursum honorum* upotpuniti civilnom službom u upravi svoga grada. Pod njegovim gradom podrazumijevamo Rider, u kome je živjela njegova obitelj (u najmanju ruku – supruga) i u kome je i on bio sahranjen. Drugo je pitanje, već postavljeno u ovome radu, je li i podrijetlom bio iz ovih krajeva (je li, dakle, bio Delmata), ili je bio doseljenik iz nekog drugog dijela Carstva. To, nažalost, nećemo doznati ako se ne pronađe i preostali dio njegovog epitafa, odnosno ako ne saznamo kako se zvao. Isto tako nije moguće ustanoviti gdje je bio u vojnoj službi; ukoliko je riječ o kohorti Bajtašana nesumnjivo je to Britanija, a ako je to bila neka od asturskih kohorti, mogućnosti su brojne jer su te kohorte službovale diljem Carstva. Smrt ga je možda zatekla na službi u nama nepoznatoj legiji, iako ne treba odbaciti niti mogućnost da mu je legijski tribunat bio pretposljednja časnička služba, prije zapovjedništva u kakvoj ali. To vrlo vjerojatno znači da je umro izvan Dalmacije, u mjestu gdje je dotična postrojba bila stacionirana ili poslana na kakav zadatak.

Naš anonimni pokojnik nije jedini vojnik zabilježen u na području Ridera, gdje su posvjedočene još tri vojne osobe (iako ne u isto vrijeme), od kojih su dvojica ovdje boravila vjerojatno samo po vojnoj dužnosti (Kvint Petronije Valens, pripadnik legije *VII Claudiae piae fidelis*, CIL III 2772, *Rider*; pripadnik *cohortis praetoriae, centuria Valentis*, nepoznatog imena, CIL III 9870, *Rider*),⁹⁰ a treći je svoju karijeru započetu u vojsci

⁹⁰ Prisutnost aktivnog pripadnika VII. Klaudijeve legije u Rideru mogla bi upućivati na legijsku veksilaciju sa zadaćom da kontrolira sigurnost prometovanja između Salone i Skardone (usp. Zaninović 1995a, 125-127). U Skardoni tu su zadaću ispunjavali pojedini pripadnici XI. Klaudijeve legije čiji je tabor bio u Burnumu na Krki (Zaninović 1995a, 124, 127). VII. legija, koja je počasni naziv *Claudia pia fidelis* stekla 42., do oko 60. je bila stacionirana u Tiliriju na Cetini, a zatim je bila premještena u Gornju Meziju (Viminacij). Nadgrobni spomenik Kvinta Petronija Valensa stoga se smješta u vremenski okvir između te dvije godine (Zaninović 1995a, 125). Ne raspoložemo elementima za dataciju nadgrobnog spomenika anonimnog pretorijanca.

okrunio dekurionatom u riditskom municipiju (CIL III 12815a, Jesenice). O tome čovjeku, Aureliju Veru, već je bilo riječi – istaknimo ovdje tek da je prethodno bio pripadnik legije *XI Claudiae piae fidelis* do 68. stacionirane u Tiliriju, da su ga pokopali roditelji (bio je, dakle, rodom iz Dalmacije) te da se njegov nadgrobnni spomenik (iako ne bez dvojbi) datira u 1. st.⁹¹ Osoba čiji su ostaci bili pohranjeni u našoj urni ipak se bitno razlikovala od tih vojnika, odnosno veterana. On, naime, nije nedvojbeno bio samo pripadnik rimske vojske i osoba s rimskim građanskim pravom, već i pripadnik viteškog staleža (samim time i časnik) te čovjek čija je obitelj raspolagala popriličnim imutkom u vrijednosti od barem 400.000 sestercija, koliko je iznosio donji imovinski prag za *equites Romanos*. Stoga nema nikakve dvojbe da je imao istaknutiji položaj u zajednici (u njegovom slučaju vjerojatno u Rideru) koji smo ovdje okarakterizirali kao pripadništvo gradskoj eliti. Velika je šteta što ne raspolažemo ostatkom natpisa koji bi nam otkrio ime obitelji koja je zbog svog bogatstva nesumnjivo imala izniman utjecaj i važnost u municipiju Rideru.

Ostaje još pitanje datiranja urne. U prvoj je objavi kao okvirna datacija bilo predloženo Vespazijanovo doba,⁹² no smatramo da urna pripada nešto kasnijem vremenu.

Postoji nekoliko kriterija, više ili manje pouzdanih, po kojima bi se ovaj spomenik mogao vremenski odrediti i vjerujemo da bi se njihovom usporedbom moglo doći do donekle pouzdane okvirne datacije. Neki kriteriji su, istina, relativno nepouzdana. Primjerice, oblik slova ili izgled i odore vojnika nisu sigurni pokazatelji za datiranje, mada mogu poslužiti pri argumentiranju. Slova bi tako mogla upućivati na kasniju dataciju od predložene, odnosno na kraj 2. st., pa i na 3. st., no njihova ne naročito vješta izvedba poglavito je ipak samo dokaz slabe umješnosti klesara zaduženog za ispisivanje natpisa, a ne nužno argument za kasnije datiranje. Oba se vojnika na temelju svoje općenite ikonografije mogu okvirno datirati u razdoblje principata, dakle u prilično širok vremenski okvir. Odore su im, naime, previše stilizirane za sigurniju kronološku atribuciju unutar prva tri stoljeća Carstva. Primjerice, na ramenu časnika nalazi se (kako se čini) pločasta fibula, no nemoguće je točno ustanoviti koji bi to bio tip. Takve se fibule u raznim varijantama pojavljuju već u 1. st., a dobro su zastupljene i u 2. i 3. st.⁹³ Ni ostali elementi nošnje i opreme dvaju vojnika nisu nam od velike pomoći, no činjenica da kornicen nosi bradu navodi nas na mišljenje da prikaz na urni ne pripada 1. st.⁹⁴

⁹¹ Iako postoji mišljenje da je Aurelije Ver svoju vojničku i dekurionsku službu obavljao istodobno (D. Rendić-Miočević 1989g, 860; 1989h, 886), bit će vjerojatnije da je na dekurionat nastupio nakon časnog otpusta iz vojske, kao veteran (možda povratnik u zavičaj) (usp. Zaninović 2007, 242).

⁹² Pedišić, Zaninović 2007, 10.

⁹³ Usp. Koščević 1991, 54-59 s navedenom literaturom.

⁹⁴ Kleiner 1992, 238 *et passim*; Cambi 2002, 151.

Za datiranje ovoga spomenika od veće su nam pomoći epigrafički podaci. Kao što smo već spomenuli, superlativi u natpisima na nadgrobnim spomenicima načelno se počinju koristiti od 2. st.⁹⁵ Ortografija *karissimus* starija je od *carissimus*, no u našem slučaju teško je tome detalju pridati veću kronološku važnost, tim više što je sintagma *marito karissimo* iznimno rijetko zabilježena. Zanimljivo je napomenuti da jedina izravna analogija za taj izraz, već spomenuti Orellijev natpis, počinje sa *D(is) M(anibus)*, odnosno s formulom koja se ne pojavljuje prije kraja 1. st. Ukoliko prihvatimo mogućnost da se na natpisu spominje *cohors I Baetasiorum*, urna se nikako ne može datirati prije 70. godine. Izostanak počasne titule *civium Romanorum* u imenu te kohorte mogao bi značiti da natpis nije kasniji od Hadrijanove vladavine, odnosno da pripada samom početku vladavine Antonina Pija, no s obzirom na skućeni prostor natpisnog polja ne možemo sasvim isključiti niti mogućnost da je taj dio imena postrojbe svjesno izostavljen. Uostalom, kao što je već spomenuto, ionako ne možemo pouzdano ustanoviti o kojoj je augzilijarnoj kohorti riječ, pa je teško dataciju temeljiti samo na tome detalju. Prikaz veksila, ukoliko je stvarno riječ o odlikovanju a ne o stijegu postrojbe, također bi bio argument za datiranje naše urne u 2. ili 3. st. Ipak, vjerojatno najsigurniji kriterij za datiranje nije ni epigrafičke niti stilske naravi, već tehnološke: zjenice vojnika izbušene su svrdlom, a ta se tehnika prikazivanja očiju (kao, uostalom, i prikazivanje brade općenito) pojavljuje tek od Hadrijanova vremena.⁹⁶

Po svemu sudeći, dakle, urna se ne bi mogla datirati prije početka trećeg desetljeća 2. st., a možda niti u prvu polovicu toga stoljeća. Brada, *vexillum* u službi odličja, pridjev u superlativu – svi ti elementi također idu u prilog datiranju spomenika nakon 1. st. S obzirom na to da je natpis fragmentaran teško je odrediti precizniju dataciju, no vjerujemo da se kao prihvatljiv širi kronološki okvir može ponuditi razdoblje između godine 120. i 200. Ipak, treba napomenuti da je ova donja kronološka granica nešto manje vjerojatna, pa predlažemo da se datacija pomakne na drugu polovicu 2. st.

Kako saznajemo, u planu je gradnja jednog manjeg objekta u Danilu Gornjem – štoviše, već postoji idejni projekt građevine u kojoj bi se udomila zbirka predmeta nađenih na ovom arheološki i povijesno bogatom tlu. Tu bi se našli svi vrijedni pokretni nalazi iskopani tijekom proteklih desetljeća istraživanja lokalitetâ u Danilu Bitinju, Ljubotinju i Katunima, na Gradini, Šematoriju i Kosi te kod Eraka kuća.⁹⁷

⁹⁵ Curchin 1983, 255.

⁹⁶ Usp. Kleiner 1992, 238; Cambi 2005, 85.

⁹⁷ Kusović 1999, 29.

Naša urna trenutno je pohranjena u Muzeju grada Šibenika, no ukoliko se i nju planira priključiti zbirci, bit će to drugi povratak kući bezimenog časnika iz Ridera.

Summary

Urn from Danilo in the context of the social elite of the *municipium* Rider

This urn, found in 2002 in Danilo Gornje near Šibenik (Roman *Rider*), was preliminary published in the last issue of this journal by M. Zaninović and I. Pedišić.

Made of high quality marble, it is unfortunately very fragmentary and missing a large part of the inscription. Its height is 25,5 cm, while the preserved portions in width and depth measure each 17 cm. It seems that at least a third, maybe even a half of the inscribed side is missing.

The left side of the urn bears a depiction of a young naked man, most likely Eros; presumably, the same figure was displayed on the other, now missing side. The back of the urn is missing, while its front part is decorated with a figural composition, consisting originally of at least three figures; the depictions of two soldiers are still preserved. Given that only the tail of a horse depicted on the left is discernible, it is a plausible suggestion that a horseman was shown riding a horse or that a servant was holding the horse by its reins. The (presumably) central figure is a soldier, likely an officer according to some details like the *paludamentum* he's wearing, his brooch and his armour, which could be a muscle cuirass or scale armour, both types worn by officers. Presumably, it is the portrait of the deceased himself. The figure on the right is undoubtedly a *cornicen* wearing an animal skin including the head and the forearms as a helmet cover. While it is impossible to recognize with any certainty the species of animal, the analogies as well as the records from the sources point to a wolf or a bear, maybe even a lion. While there is no doubt that this soldier is holding a *cornu*, it is somewhat puzzling why one chose to depict a *cornicen*, whose duty was to transmit battle orders to the standard bearers and not a *tubicen* who had to stand next to the commanding officer in the battle line and give the signal for the attack and retreat. The artist probably wanted to emphasise the importance of the officer, i. e. his commanding role by showing a trumpeter next to him but as a civilian he probably did not know or could not care less about such details. While most people were certainly aware of the importance of sound signals in the army, the bulk of the civilian population had probably no clue about all the subtleties of battle formations, such as the exact role of the *cornicen* and the *tubicen*.

A *vexillum* seems to be depicted between the two soldiers. Since no one is holding it, it does not seem likely that the left figure is a *signifer* or that it is a depiction of the unit's standard. It seems more likely that it is a symbolic depiction of a military decoration since the *vexillum* was also an award given to officers, more precisely to senatorial and equestrian officers only. The equestrians were entitled to this award perhaps from the Flavian period onwards or at the latest starting from Nerva's reign. Thus, it is not unlikely that the deceased officer was awarded with a *vexillum*, even more so since it is shown as an award on several other funerary monuments. Nevertheless, one must admit that there are no hints in the preserved part of the inscription to any heroic deed of the dead officer.

Only a smaller part of the inscription is preserved, i. e. the right side of the last (?) three lines of the inscription (since the cover of the urn is missing, we cannot entirely exclude the possibility that the inscription started there). The possible readings are as follows:

---]AŞIÖRVM · TRIB
 ---]ARITO · KARISSIMO
 ---]CIT

--- Baet]asiorum, trib(uno) (militum)
 --- m]arito karissimo
 --- fe]cit

or

---]AŞIÖRVM · TRIB
 ---]ARITO · KARISSIMO
 ---]CIT

---] Astorum, trib(uno) (militum)
 --- m]arito karissimo
 --- fe]cit

There is no doubt that the preserved part of the inscription contains the *cursus honorum* of a deceased equestrian officer. Before he became a *tribunus angusticlavius* in an unknown legion, he must have held the post of a prefect of an auxiliary infantry cohort.

Unless the beginning of the inscription was on the cover of the urn, which is rather debatable, it was a rather short inscription and it is unlikely that a long *cursus honorum* could have been displayed. It therefore seems that this equestrian died young, while exercising a military command, which is also emphasised by the decoration of the urn. The epitaph probably started with the name of the deceased and very likely a patronymic as well as the *tribus* were also indicated along his *tria nomina*. It is unlikely that he held a post in the administration of his home town, presumably Rider, before he started his military career. Therefore, his *cursus honorum* probably started with a military post, the first of the three usually exercised by equestrians (*tres militiae*). Since there is no reason to assume that this is a *cursus honorum* in reversed order, his first command must have been indicated after his full name. Unfortunately, the name of the auxiliary infantry cohort he commanded is only partially preserved and liable to different interpretations. If we read it as]AŞIÖRVM, the unit in question could have been the *Cohors I Baetasiorum civium Romanorum* but if the reading]AŞIÖRVM is accepted, the man whose remains were placed in the urn could have been in command of one of the several *cohortes Asturum*. The exchange of the vowels *o* and *u* is quite common in spoken, i. e. vulgar Latin and there are many inscriptions mentioning *cohortes Astorum*. According to the inscription, he was afterwards certainly appointed to a legion but we do not know if he ever exercised the third military post in the equestrian *cursus honorum*, the command of a cavalry

ala. Considering the limited space holding the inscription, the possibility cannot be excluded that he died as *tribunus angusticlavius*. Despite the likely use of abbreviations, it is arguable if the second line could have contained also the name of an ala as well as his officer rank, namely *praefectus* besides the name of the legion in which he had served previously. As a matter of fact, the second line could have contained the name of his spouse, unless her name was placed after the words *marito karissimo* and before the verb *fecit*. Although this is by no means impossible, it is far from certain that he lived long enough to exercise his third command, even if we accept the possibility that his wife's name was indicated in the third line of the inscription.

Nevertheless, it is more than likely that he died while being in the military, even though it remains unknown whether he died as a *tribunus angusticlavius* or a *praefectus alae*.

There is no doubt that he was buried by his wife – the sentence *in marito karissimo* is perfectly clear – and the fact that the urn was found in Rider, a *municipium* with no recorded military presence, points to the home town as the place of burial. The transport of a deceased man's ashes was not an exceedingly difficult task and there is no need to assume that he died in the vicinity of Rider. As an officer on active duty, it is actually more likely that he died while serving outside of the province of Dalmatia. One important fact about this inscription has to be emphasised: it is not just a funerary inscription of a soldier, presumably a native of Rider (several such inscriptions have already been recorded), it is undoubtedly an epitaph of a member of the equestrian order, the first of the kind recorded among the quite numerous inscriptions found in Rider. It is a real pity that we do not know his name since he must have been from one of the richest and most influential families in the region.

The dating of the inscription is not an easy task but there are several hints which allow the narrowing of the chronological frame. The type of letters and the soldiers' outfit are far from being reliable criteria in this case. Nevertheless, although the form of the letters might just be the result of the stone cutter's clumsiness, they seem to point to the 2nd or 3rd century AD. The soldiers' depiction can certainly be dated to the Principate period but dating the figural composition to a narrower chronological frame is not easy. However, the fact that the *cornicen* bears a beard would exclude a 1st century AD dating.

The inscription could be more useful for dating: the superlatives in funerary inscriptions become popular in the 2nd century AD and if we accept the possibility that this officer commanded the *cohors I Baetasiorum*, the urn can certainly not be dated before 70 AD. The absence of the honorific title *civium Romanorum* could indicate, in the case of that particular unit, that the inscription does not postdate Hadrian's reign or the very beginning of that of Antoninus Pius. However, since the identity of the auxiliary cohort he commanded is not certain, these cannot be decisive arguments for dating the inscription. The depiction of a *vexillum*, if it represents an award and not a unit's standard, is a further argument for dating the urn in the 2nd or 3rd century AD. However, the most reliable criterion for dating it is not an epigraphic or stylistic detail but a technical one: the pupils in the eyes of the soldiers' were executed with a drill, a technique used from Hadrian's reign onwards, the very same period when beards became very common in figural sculpture.

Although it is not possible to date this urn very precisely, an acceptable broader frame is the years 120-200 AD. Moreover, even a narrower dating seems quite likely, i. e. the 2nd half of the 2nd century AD.

Translation: *Ivan Radman-Livaja*

LITERATURA / LITERATURE

- Alexandrescu 2007 Cristina-Georgeta Alexandrescu, *The Iconography of Wind Instruments in Ancient Rome: cornu, bucina, tuba and lituus, Music in Art, International Journal for Music Iconography*, XXXII/1-2, New York, 33-46
- Alföldy 1968 Géza Alföldy, s. v. *Rider*, *PWRE*, Suppl. XI, st. 1207-1214
- Barton 1987 Peter Barton, On making a Roman cornu, u: M. Dawson (ur.), *Roman Military Equipment. The Accoutrements of War, Proceedings of the Third Roman Military Equipment Research Seminar*, BAR 336, Oxford, 28-39
- Bishop, Coulston 2006 Mike C. Bishop, Jon C. Coulston, *Roman Military Equipment from the Punic Wars to the Fall of Rome*, 2nd edition, Oxford
- Cagnat 1914 René Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*, Paris
- Cambi 2002 Nenad Cambi, *Antika*, Zagreb
- Cambi 2005 Nenad Cambi, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Split
- Castelli 1992 Maurizio Castelli, Dedicata onoraria di età tiberiana a due membri della famiglia degli Scipioni, *MEFRA*, 104/1, 177-208
- Cheesman 1914 George Leonard Cheesman, *The Auxilia of the Roman Imperial Army*, Oxford
- Cichorius 1894 Conrad Cichorius, s. v. *ala*, *PWRE*, I, st. 1224-1270
- Cichorius 1900 Conrad Cichorius, s. v. *cohors*, *PWRE*, IV, st. 231-356
- Clauss 1999 Manfred Clauss, *Lexikon lateinischer militärischer Fachausdrücke*, Aalen
- Corbier 2002 Paul Corbier, *L'épigraphie latine*³, Paris
- Curchin 1983 Leonard A. Curchin, Familial epithets in the epigraphy of Roman Britain, *Britannia*, 14, 255-256
- Čače 1995 Slobodan Čače, *Civitates Dalmatiae u „Kozmografiji“ Anonima Ravenjanina*, Zadar
- Čelar 2002 Joško Čelar, Iz zemlje izranja ilirsko-rimski grad, *Slobodna Dalmacija*, 8. listopada 2002. (<http://arhiv.slobodnadalmacija.hr/20021008/sibenik01.asp>)
- DAGR Charles Daremberg, Edmond Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines d'après les textes et les monuments*, I-X, Paris, 1877-1919
- Devijver 1995 Hubert Devijver, Les milices équestres et la hiérarchie militaire, u: *Le Bohec* 1995, 175-191
- Dixon, Southern 1992 Karen R. Dixon, Pat Southern, *The Roman Cavalry*, London
- Domaszewski, Dobson 1967 Alfred von Domaszewski, Brian Dobson, *Die Rangordnung des römischen Heeres*², Köln
- Faber, Zaninović 1963 Aleksandra Faber, Marin Zaninović, Danilo, Šibenik – praistorijsko i antičko naselje i nekropola, *AP*, 5, 103-105

- Feugère 1995 Michel Feugère, *L'équipement des officiers dans l'armée romaine*, u: *Le Bohec 1995*, 113-126
- Gilbert 2004 François Gilbert, *Le soldat romain*, Paris
- Gilbert 2006 François Gilbert, *Légionnaires et auxiliaires*, Paris
- Goldsworthy 2003 Adrian Goldsworthy, *The Complete Roman Army*, London
- Hagenbuch, Orelli 1828 Johannes Caspar Hagenbuch, Johannes Kasper von Orelli (ur.), *Inscriptionum Latinarum selectarum amplissima collectio ad illustrandam Romanae antiquitatis disciplinam accomodata ac magnarum collectionum supplementa complura emendationesque exhibens*, I-II, Zürich
- Holder 1980 Paul A. Holder, *Studies in the Auxilia of the Roman Army from Augustus to Trajan*, BAR International Series 70, Oxford
- Iliri i antički svijet* Duje Rendić-Miočević, *Iliri i antički svijet. Ilirološke studije*, Split, 1989
- Illyrica antiqua* *Illyrica antiqua ob honorem Duje Rendić-Miočević. Radovi s međunarodnoga skupa o problemima antičke arheologije*, Zagreb, 6.-8. X. 2003. (ur. Mirjana Sanader), Zagreb, 2005
- Jarrett 1994 Michal G. Jarrett, *Non-Legionary Troops in Roman Britain, Part One: The Units, Britannia*, 25, 35-77
- Keppie 1998 Lawrence Keppie, *The Making of the Roman Army from Republic to Empire*, The second edition, London
- Kleiner 1992 Diana E. E. Kleiner, *Roman Sculpture*, New Haven, London
- Klisović 1999 Jadranka Klisović, *Za poznatu Danilsku kulturu i prvi arheološki perivoj u Hrvatskoj?*, *Nedjeljni Vjesnik*, 2. svibnja 1999., 29
- Klisović 2002 Jadranka Klisović, *Danilo će postati „Mala Salona“!*, *Nedjeljni Vjesnik*, 22. rujna 2002., 18
- Klisović 2003 Jadranka Klisović, *Šibenik dobiva natkriveni arheološki perivoj*, *Nedjeljni Vjesnik*, 10. kolovoza 2003., 18
- Koch, Sichtermann 1982 Guntram Koch, Hellmut Sichtermann, *Römische Sarkophage*, München
- Kornemann 1901 Ernst Kornemann, *s. v. curatores*, *PWRE*, IV, 2, st. 1774-1813
- Koščević 1991 Remza Koščević, *Antička bronca iz Siska*, Zagreb
- Lassère 2005 Jean-Marie Lassère, *Manuel d'épigraphie romaine*, Paris
- Le Bohec 1995 Yann Le Bohec (ur.), *La Hiérarchie (Rangordnung) de l'armée romaine*, *Actes du Congrès de Lyon (15-18 septembre 1994)*, Paris
- Le Bohec 1998 Yann Le Bohec, *L'armée romaine*, Paris
- LLCE Jozo Marević, *Lexicon Latino-Croatium encyclopaedicum / Latinsko-hrvatski enciklopedijski rječnik*, I-II, Zagreb, 2000
- Liebenam 1903 Willy Liebenam, *s. v. dispunctor*, *PWRE*, V, 1, st. 1198-1199
- Matijašić 2002 Robert Matijašić, *Uvod u latinsku epigrafiju*, Pula
- Maxfield 1981 Valerie Maxfield, *The Military Decorations of the Roman Army*, London

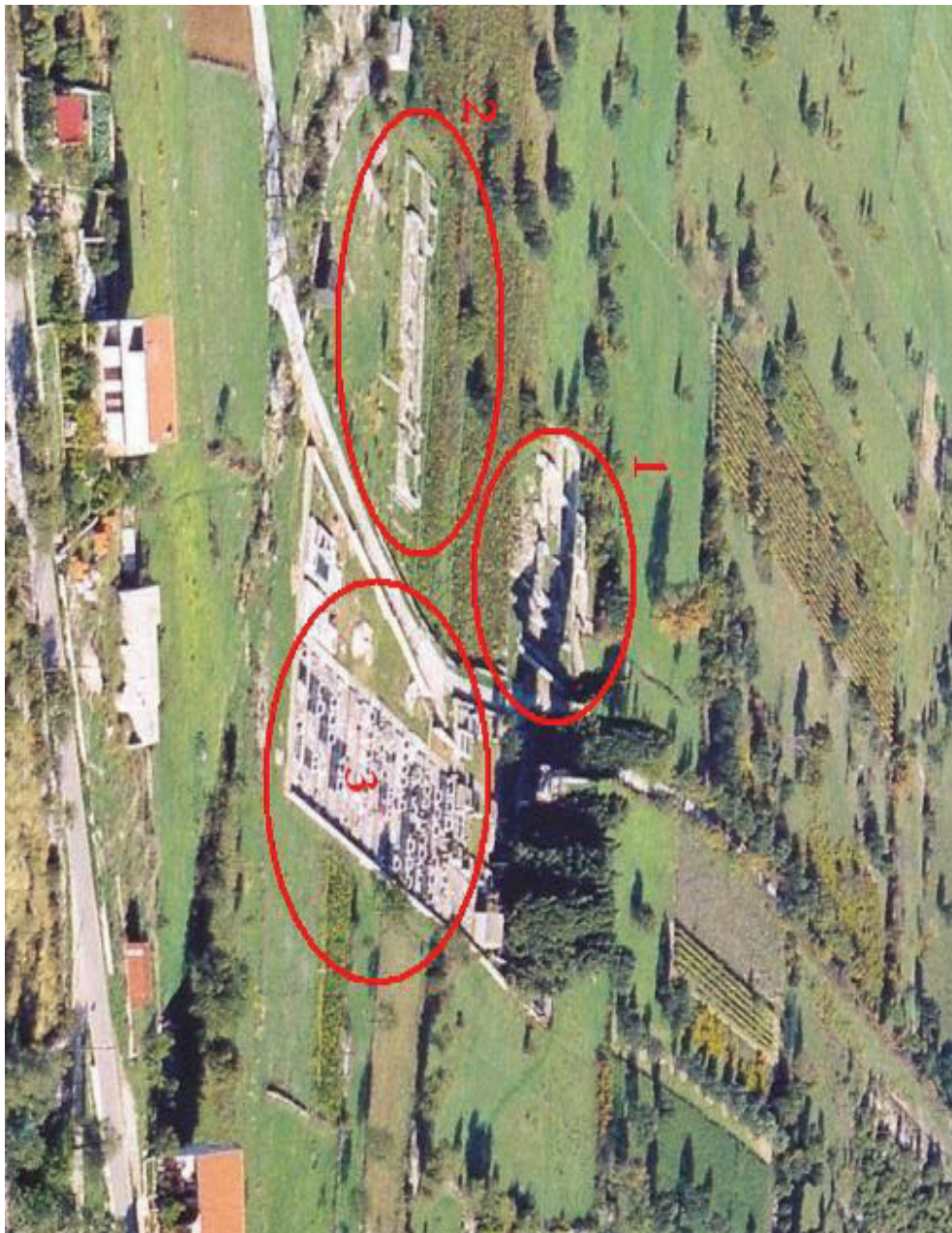
- Menđušić 1997 Marko Menđušić, Danilo – istraživanje tumula na Ulnovcu, *Obavijesti HAD-a*, XXIX/3, 55-56
- Migotti 1993 Branka Migotti, O religijskom odnosu prema štovanju mrtvih u pretkršćanskoj antici, *Diadora*, 15, 205-221
- Migotti 1994 Branka Migotti, *Od nepobjedivog sunca do sunca pravde: rano kršćanstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj*, Zagreb
- Migotti 2005 Branka Migotti, The ash-chest of Marcus Aurelius Glabrio from Siscia reconsidered, u: *Illyrica antiqua*, 367-384
- OLD *Oxford Latin Dictionary*, Oxford, 1968.
- Pedišić 1994 Ivan Pedišić, Sanacijsko-konzervatorski radovi na kompleksu kasnoantičke vile rustike u Danilu Gornjem, *Obavijesti HAD-a*, XXVI/3, 50-51
- Pedišić 1997a Ivan Pedišić, Sanacijsko-konzervatorski radovi na kompleksu Stari Šematorij na Danilu, *Obavijesti HAD-a*, XXXIX/2, 54-56
- Pedišić 1997b Ivan Pedišić, Sanacijsko-konzervatorski radovi na termalnom sustavu kompleksa Stari Šematorij na Danilu, *Obavijesti HAD-a*, XXIX/3, 92-93
- Pedišić 1998 Ivan Pedišić, Sanacijsko-konzervatorski radovi na termalnom sustavu kompleksa Stari Šematorij i gradnja ogradnog zida na Danilu, *Obavijesti HAD-a*, XXX/3, 106-107
- Pedišić 1999-2000 Ivan Pedišić, Sanacijsko-konzervatorski zahvati i najnoviji rezultati zaštitnih arheoloških istraživanja u Danilu, *OA*, 23-24, 521-527
- Pedišić 2003 Ivan Pedišić, Nastavak sanacijsko-konzervatorskih radova na kompleksu rimske gradske vile (Stari Šematorij) i u prostoru termalnog sustava na Danilu, *Obavijesti HAD-a*, XXXV/2, 44-48
- Pedišić 2004 Ivan Pedišić, Nastavak sanacijsko-konzervatorskih radova na kompleksu rimske gradske vile (Stari Šematorij) na Danilu, *Obavijesti HAD-a*, XXXVI/1, 118-123
- Pedišić 2006 Ivan Pedišić, Danilo – Šematorij (lokalitet br. 171), *Hrvatski arheološki godišnjak*, 2 (2005), Zagreb, 329-330
- Pedišić, Zaninović 2007 Ivan Pedišić, Marin Zaninović, Rimska kamena urna iz Ridera – Danila Gornjeg kraj Šibenika, *ARR*, 15, 7-12
- Ratković 1962 Antun Ratković, Nekoliko novih ilirskih epigrafičkih spomenika iz Ridera, *Diadora*, 2 (1960-1961), Zadar, 225-235
- A. Rendić-Miočević, Pedišić 2005 Ante Rendić-Miočević, Ivan Pedišić, Nouveaux témoignages épigraphiques du culte de Sylvain à Rider, u: *Illyrica antiqua*, 415-424
- D. Rendić-Miočević 1951 Duje Rendić-Miočević, Novi ilirski epigrafički spomenici iz Ridera, *GZM*, n. s. 6, 49-64
- D. Rendić-Miočević 1952 Duje Rendić-Miočević, Novi i neobjelodanjeni natpisi iz Dalmacije, *VAHD*, LIII (1950-1951), 211-232

- D. Rendić-Miočević 1988 Duje Rendić-Miočević, *Epigraphica Reditina anecdota*, *ARR*, 11, 63-81
- D. Rendić-Miočević 1989a Duje Rendić-Miočević, Neki osebujni tipovi ilirsko-rimskog sepulkralnog spomenika na tlu Ilirika, u: *Iliri i antički svijet*, 585-595 (izvorna objava: *Atti del VII Congresso internazionale di archeologia classica*, III, Roma, 1959)
- D. Rendić-Miočević 1989b Duje Rendić-Miočević, Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije, u: *Iliri i antički svijet*, 623-674 (izvorna objava: *VAHD*, 52 (1935-1949), Prilog 3, Split, 1950)
- D. Rendić-Miočević 1989c Duje Rendić-Miočević, Illyrica. O problemu ilirske onomastičke formule u rimsko doba, u: *Iliri i antički svijet*, 675-690 (izvorna objava: *Archaeologia Iugoslavica*, 2, Beograd, 1956)
- D. Rendić-Miočević 1989d Duje Rendić-Miočević, Onomastička pitanja s teritorija ilirskih Delmata, u: *Iliri i antički svijet*, 691-709 (izvorna objava: *GZM*, n. s. 6, 1951)
- D. Rendić-Miočević 1989e Duje Rendić-Miočević, Novi ilirski epigrafski spomenici iz Ridera, u: *Iliri i antički svijet*, 817-833 (izvorna objava: *GZM*, n. s. 6, 1951)
- D. Rendić-Miočević 1989f Duje Rendić-Miočević, Rider – Municipium Reditarum, u: *Iliri i antički svijet*, 845-852 (izvorna objava: *Thèmes de recherches sur les villes antiques d'occident*, Colloque international, Strassbourg 1971, *Actes du Colloque*, Paris, 1977)
- D. Rendić-Miočević 1989g Duje Rendić-Miočević, "Princeps municipi Reditarum". Uz novi epigrafski nalaz u Danilu Gornjem (Rider), u: *Iliri i antički svijet*, 853-869 (izvorna objava: *ARR*, 2, 1962)
- D. Rendić-Miočević 1989h Duje Rendić-Miočević, *Dissertationes Reditinae*. Uz jedan novi dekurionski natpis iz Ridera, u: *Iliri i antički svijet*, 871-890 (izvorna objava: *ARR*, 7, 1974)
- Russel Robinson 1975 H. Russel Robinson, *The Armour of Imperial Rome*, London
- Saddington 1982 Denis Bain Saddington, *The Development of the Roman Auxiliary Forces from Caesar to Trajan*, Harare
- Southern 2007 Pat Southern, *The Roman Army. A Social and Institutional History*, Oxford
- Spaul 1994 John Spaul, *Ala (2): Auxiliary Cavalry Units of the Pre-Diocletian Roman Army*, Andover, 1994
- Spaul 2000 John Spaul, *Cohors (2)*, BAR International Series 841, Oxford, 2000
- Suić 1952 Mate Suić, Novi natpisi iz sjeverne Dalmacije, *VAHD*, LIII (1950-1951), 233-248
- Suić 1968 Mate Suić, Libvrnvs(-a), Libvrnivs(-ia) u rimskoj onomastici, *Diadora*, 4, 98-117
- Šašel 1978 Ana i Jaro Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt (= ILJug)*, *Situla*, 19

TLL	<i>Thesaurus linguae Latinae</i> , Bayerische Akademie der Wissenschaften, Stuttgart, Leipzig, München, Berlin, 1999–
Väänänen 1959	Veikko Väänänen, <i>Le latin vulgaire des inscriptions pompéiennes</i> , Nouvelle édition revue et augmentée, Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst, Jahrgang 1958, Nr. 3, Berlin
Väänänen 1981	Veikko Väänänen, <i>Introduction au latin vulgaire</i> , 3 ^{ème} édition revue et augmentée, Paris
Webster 1985	Graham Webster, <i>The Roman Imperial Army of the First and Second Centuries A. D.</i> , London
Zaninović 1995a	Marin Zaninović, Scardona i Rider – flavijevske fundacije, <i>Izdavanja HAD-a</i> , 19, Zagreb (Znanstveni skup Područje Šibenske županije od pretpovijesti do srednjeg vijeka, Šibenik, 18.-20. listopada 1995.), 123-129
Zaninović 1995b	Marin Zaninović, Rimska vojska u razvitku antike na našoj obali, u: Marin Zaninović, <i>Od Helena do Hrvata</i> , Zagreb, 209-220
Zaninović 1996	Marin Zaninović, Rider između Salone i Scardone, <i>ARR</i> , 12, 307-323
Zaninović 2007	Marin Zaninović, <i>Ilirsko pleme Delmati</i> , Šibenik

POPIS ILUSTRACIJA / LIST OF ILLUSTRATIONS

- T. I, sl. 1. Danilo Gornje, prostorni raspored: 1. urbana vila, Stari Šematorij; 2. rustička vila; 3. Novo groblje (Fototeka Arheološkog odjela Muzeja grada Šibenika) / Fig. 1. Danilo Gornje: 1. villa urbana, Stari Šematorij; 2. villa rustica; 3. Novo groblje (The Town Museum of Šibenik).
- T. II, sl. 2. Urna iz Ridera – prednja strana (foto: I. Radman-Livaja) / Fig. 2. Urn from Rider – front side (photo: I. Radman-Livaja).
- T. II, sl. 3. Urna iz Ridera – lijeva bočna strana (foto: I. Radman-Livaja) / Fig. 3. Urn from Rider – left side (photo: I. Radman-Livaja).
- T. II, sl. 4. Urna iz Ridera – desna bočna strana (foto: I. Radman-Livaja) / Fig. 4. Urn from Rider – right side (photo: I. Radman-Livaja).
- T. II, sl. 5. Urna iz Ridera – stražnja strana (foto: I. Radman-Livaja) / Fig. 5. Urn from Rider – rear side (photo: I. Radman-Livaja).
- T. II, sl. 6. Urna iz Ridera – figuralni prikaz na prednjoj strani (foto: I. Radman-Livaja) / Fig. 6. Urn from Rider – front side, figural scene (photo: I. Radman-Livaja).
- T. II, sl. 7. Urna iz Ridera – natpisno polje na prednjoj strani (foto: I. Radman-Livaja) / Fig. 7. Urn from Rider – front side, the inscription (photo: I. Radman-Livaja).
- T. II, sl. 8. Urna iz Ridera – figuralni prikaz na prednjoj strani (crtež: Miljenka Galić) / Fig. 8. Urn from Rider – front side, figural scene (drawing: Miljenka Galić).
- T. V, sl. 9. Urna iz Ridera – lijeva bočna strana s prikazom genija (crtež: Miljenka Galić) / Fig. 9. Urn from Rider – right side with representation of Genius (drawing: Miljenka Galić).

Sl. 1. Danilo Gornje, prostorni raspored: 1. urbana vila, Stari Šematorij; 2. rustička vila; 3. Novo groblje (Fototeka Arheološkog odjela Muzeja grada Šibenika) / Fig. 1. Danilo Gornje: 1. villa urbana, Stari Šematorij; 2. villa rustica; 3. Novo groblje (The Town Museum of Šibenik).

Sl. 2. Urna iz Ridera – prednja strana (foto: I. Radman-Livaja) / Fig. 2. Urn from Rider – front side (photo: I. Radman-Livaja).

Sl. 3. Urna iz Ridera – lijeva bočna strana (foto: I. Radman-Livaja) / Fig. 3. Urn from Rider – left side (photo: I. Radman-Livaja).

Sl. 4. Urna iz Ridera – desna bočna strana (foto: I. Radman-Livaja) / Fig. 4. Urn from Rider – right side (photo: I. Radman-Livaja).

Sl. 5. Urna iz Ridera – stražnja strana (foto: I. Radman-Livaja) / Fig. 5. Urn from Rider – rear side (photo: I. Radman-Livaja).

Sl. 6. Urna iz Ridera – figuralni prikaz na prednjoj strani (foto: I. Radman-Livaja) / Fig. 6. Urn from Rider – front side, figural scene (photo: I. Radman-Livaja).

Sl. 7. Urna iz Ridera – natpisno polje na prednjoj strani (foto: I. Radman-Livaja) / Fig. 7. Urn from Rider – front side, the inscription (photo: I. Radman-Livaja).

Sl. 8. Urna iz Ridera – figuralni prikaz na prednjoj strani (crtež: Miljenka Galić) /
Fig. 8. Urn from Rider – front side, figural scene (drawing: Miljenka Galić).

Sl. 9. Urna iz Ridera – lijeva bočna strana s prikazom genija (crtež: Miljenka Galić) / Fig. 9. Urn from Rider – right side with representation of Genius (drawing: Miljenka Galić).